

UiT

NORGES
ARKTISKE
UNIVERSITET

Institutt for kultur og litteratur

Det humanistiske fakultet

Kirker og grenser

Tre kirker som territorielle markører i nordområdene på 1800-tallet

—

Silvana Elisabeth W. Granlien

Masteroppgave i kunstvitenskap, mai 2016

Innhold

Forord	5
1 Innledning.....	5
1.1 Kirkene	10
1.2 Problemstilling.....	11
1.3 Avgrensning.....	13
1.4 Kilder	15
1.4.1 Den marginale arkitekturen	15
1.5 Oppgavens oppbygning	20
2 Teori og metode	21
2.1 Den nasjonale diskurs	23
2.2 Det tomme rom	25
3 Det store kirkebyggingsårhundret	26
3.1 Fornuft og følelser	27
3.2 Nasjonalisme og institusjonsbygging	29
3.3 Tre kirketradisjoner i tre	30
3.4 Mot en ensartet og synlig nasjonal arkitektur.....	32
4 Tre grensekirker	34
4.1 Kong Oscar II kapell i Grense Jakobselv	34
4.1.1 Kapellets eksteriør.....	35
4.1.2 Inventar og interiør	36
4.2 Utsjok kirke	38
4.2.1 Salkirke i naturstein og tegl.....	39
4.2.2 Inventar og interiør	41
4.3 Boris Gleb kirke.....	42
4.3.1 Gresk tempelfasade og løkkupler ved Pasvikelva.....	42
4.3.2 Inventar og interiør.....	45

5	Arkitektur og kontekst.....	46
5.1	Liturgi og kirkearkitektur	47
5.2	Kong Oscar II kapell – en borg i grenseland?	49
5.2.1	Nygotikk i gammelt russisk sameland	50
5.2.2	Vanlig kirke, uvanlig materiale	52
5.3	Utsjok kirke	54
5.3.1	Fra rotunde til langkirke - en lang prosess	54
5.3.2	Fra klassisisme til middelalderformer	56
5.3.3	Planform	57
5.3.4	Kirkestedet Utsjok.....	59
5.4	Boris Gleb – et gresk tempel i Pasviks skoger	60
5.4.1	En annen arkitekturtradisjon i tre	64
5.4.2	St. Petersburg og vestliggjøringen av Russland	65
5.4.3	Tre kirker på tre bosteder	66
5.5	Store kirker, liten menighet	67
6	Kirkeekspansjonen nordover.....	67
6.1	Kirkene kommer nordover.....	69
6.2	Institusjonell oppbygging og kamp om nordområdene	71
6.3	Fra ortodoks fellesdistrikt til luthersk prestegjeld	74
6.4	Kirkebygging og Lappmarkskolonisering	77
6.5	Nye forsamlinger og skoler i lappmarkene.....	79
6.6	Kirkene i Utsjok.....	80
6.7	Grenseløse menigheter	81
6.8	Den russiske klosterkolonisasjonen i nord	83
6.9	Økt kirkebygging på 1800-tallet.....	85
6.10	Russiske kapeller	86
7	Den nasjonale diskurs.....	88

7.1	Mens vi sov.....	90
7.2	Nasjonalismen – en kultur, en stat.....	93
8	Avslutning	94
	Litteraturliste	95
	Billedliste	98

Forord

En masteroppgave blir ikke til på en øde øy, selv om det i blant føles slik. Samtaler med mine medstudenter i kunstvitenskap ved universitetet i Tromsø har vært med på å forme denne oppgaven, samtidig som de har bidratt til sinnets munterhet.

Lena Liepe har vært min veileder gjennom mesteparten av arbeidet med denne oppgaven. Ingebjørg Hage og Elin Kristine Haugdal kom inn i en senere fase. Takk til dere. Hage har også vært leder for prosjektet Arkitektur i Nord Norge (2007) der jeg var så heldig å få delta. Stipendet knyttet til dette prosjektet og bidrag fra Samisk senter og Kalotten er jeg takknemlig for.

Tove Kristiansen og Tone Thørring Tingvoll har gitt faglige råd og oppmuntring. Kjersti Sjursen Lien har lest korrektur og gitt meg teknisk bistand. Takk til de og alle som har støttet meg i denne noe møysommelige prosessen; jeg har opplevd at det faktisk er ganske mange.

1 Innledning

Hvorfor ble det bygget tre store kirker i spredt bebygde grenseområder mellom Norge, Finland og Russland over en periode på 20 år fra midten av 1800-tallet? Denne oppgaven handler om hvordan kirkebygging har blitt brukt som et virkemiddel av de omkringliggende statene med ambisjoner om territoriell ekspansjon i nordområdene. Kirker bygges av ulike årsaker av både geistlige og verdslige aktører. I nord har det tidvis vært stor kirkebyggingsaktivitet på nye territorier med uavklarte grenser, og det har vært rolige perioder der sentrale makthavere har ofret disse, fra deres ståsted, fjerne områdene liten oppmerksomhet. De uavklarte grensene og de rike ressurser har gjort nordområdene strategisk viktige, blant annet i senmiddelalderen, på 1600-tallet, og fra midten av 1800-tallet til langt innpå 1900-tallet. Derfor har jeg lagt så stor vekt på nordområdenes politiske historie. Det utelukker ikke at kirker har blitt bygget hovedsaklig av religiøse grunner, eller at årsakene kan være flere.

Erobring av nye territorier ved hjelp av kirkebygging har forekommet siden middelalderen. Det religiøse og verdslige behovet for å ekspandere og skaffe seg nytt land har tidvis vært to sider av samme sak. I nord, langt fra sentralmaktens sentrum, tok det lang tid før de ulike

folkegruppene ble politisk og kulturelt innlemmet i de omkringliggende rikene. På 1800-tallet ble det strategiske og nasjonalistiske aspektet i de omstridte nordområdene trolig mer fremtredende enn noen gang, og det forsøker jeg å belyse ved å sette kirkebygging inn i en større historisk og politisk kontekst. Undersøkellesobjektene er Utsjok kirke (1854) i Finland, Grense Jakobselv kapell (1869) i Norge, og Boris Gleb kirke (1874) i Russland. En gang lå disse stedene i et felles område uten riksgrenser, og delvis på grunn av disse kirkene ble landegrensene fastsatt der de ble. Jeg mener de tre kirkene er en del av den lange prosessen med å bruke kirker som virkemiddel for å sikre territorier.

Forestillingen om å inndele geografiske områder i nasjonalstater er ikke mer enn et par hundre år gammel.¹ Da nasjonalismen utviklet seg til en ledende ideologi i Europa utover 1800-tallet fikk det vidtgående konsekvenser, blant annet for grensebefolkningene, som etter hvert ble utelukket fra tidligere bruksområder og fikk sitt næringsgrunnlag delvis ødelagt. Det vi i dag vil kalle nordområdene, eller Barentsregionen, hadde siden middelalderen vært såkalte fellesdistrikter uten avklarte riksgrenser, der de som bebodde området skattet til flere land. Russland, Sverige/Finland og Danmark/Norge brukte skattekrav i sin kamp for å legge nye områder til sine territorier. Det felles skatteleggingsområdet gikk fra Kandalaksa på sørsiden av Kolahalvøya til Lyngen i dagens Troms. Andre virkemidler for å sikre uavklarte territorier var å bygge kirker og klostre. Det var fredeligere, billigere og kanskje mer effektive virkemidler enn en militær okkupasjon.

Interessen for nordområdene synes å ha hatt karakter av økonomisk utbytting allerede før middelalderen. «Finneferdene», en blanding av handelsferder, plyndringstokter og skatteleggingsforsøk, ble foretatt av stormenn fra det nordligste Hålogaland slik Ottars beretning fra 800-tallet forteller om.² De gikk nordover langs kysten og trolig videre til områder ved Kvitsjøen, på sørsiden av dagens Kolahalvøya, og skal ha vært svært innbringende, ikke minst var pels ettertraktet. Plyndringstoktene var for øvrig gjensidige fra russisk og karelsk side, og pågikk gjennom mesteparten av middelalderen til utpå 1400-tallet. Inngåtte fredsavtaler så ikke ut til å ha nevneverdig betydning, og det var ofte storpolitiske hendelser og kriger lengre sør i landene som førte til urolighetene.

¹ Før nasjonalstaten var religiøse samfunn og dynastier en selvfølge. Anderson 1991, s.11ff

²Finneferdene kan ha startet lenge før Ottars tid. Johnsen 1923, s.15ff

Den norrøne befolkningen bodde trolig sør for Malangen i dagens Troms.³ Lengre nord var jordbruksmulighetene marginale, og der levde samene av jakt, fiske og fangst. For å innlemme den spredte mer eller mindre nomadiske befolkningen i nord i de omkringliggende statene, var innføringen av kristendommen et viktig tiltak fra sentrale makthaveres side. Kristendommen ble blant annet spredt ved å få nye kristne befolkningsgrupper til disse områdene. Dette var en flere hundre år lang prosess med ulike virkemidler og intensitet fra Kirken og statens side, men de hadde felles interesser av å utvide sine innflytelsessfærer. En kirke skal ha blitt etablert i Tromsø omkring 1250, som en av 14 kongelige kapell, og i 1307 ble det bygget en kirke i Vardø, Norges østligste by i dag, og trolig omtrent samtidig en festning. Norske fiskevær ble etablert på kysten, antakelig fra slutten av 1200-tallet, og der ble de første kirkene i Finnmark bygget. Hvordan de så ut vet vi ikke, men de er i Trondhjems reformats av 1589, beskrevet som «17 kircker och korszhus». Vi vet heller ikke hvem som bygget de, kanskje var de nærmest «uoffisielle» kirker, bygget av fiskere og bønder⁴.

I dagens Nord-Finland, der Utsjok er den nordligste kommunen, var samene nesten enerådende da den svenske kongen Gustav Vasa og hans etterfølgere på 1500 og 1600-tallet begynte en aktiv koloniseringspolitikk med å få finske og svenske jordbrukere til å flytte nordover. Finland var en del av Sverige fra middelalderen og til 1809, da landet ble et storfyrstedømme under Russland. De nordlige delene av Finland var inndelt i såkalte lappmarker. Den nordligste, Torne lappmark, strakte seg fra Norrbotten og nesten til det som nå er den finsk-norske riksgrensen i Tanaelva. En kirke ble bygget i Enare i 1648, men den var trolig et enkeltstående tilfelle så langt nord. En prest, Esaias Mansueti, ble likevel tilknyttet kirken, den første presten som «stationeras här norrom fjellryggen för att utsprida och rotfästa evangeliis sanningar blant de då ännu hedniska Lapparna» som presten i Utsjok, Jacob Fellman, beskrev det i 1820-årene. (Fellman I 1906, s. 476). Mansueti var for øvrig Fellmans «faderfaders faderfader». Den finsk/svenske bondebefolkningen fulgte med den statlige og kirkelige ekspansjonen i de tradisjonelle samiske områdene, og det førte til mange konflikter om bruk av ressursene. Utsjok var og en del av fellesdistriktene i nord fra

³ Grensen nevnes i den islandske kilden Rimbegla, men er omstridt. Var det i fall en etnisk eller statsterritoriell grense? Det kan ha vært norrøn bosetning nord for Malangen før middelalderen, men så spredt og fåtallig at de gikk opp i den samiske befolkningen og ble «samifisert, se bl a Bratrein 1970, s. 39-42

⁴ Trædal 2008 s 75 ff

middelalderen, men først på begynnelsen av 1800-tallet kom det fastboende jordbrukere til området.

På Kolahalvøya, der Boris Gleb ligger helt i det nordvestligste området, var befolkningen samisk, men karelerne, russere og andre folkegrupper kom nordover og bosatte seg ved Kvitsjøen i middelalderen. Av stor strategisk betydning hadde etableringen av Solovki klosteret på en øygruppe i Kvitsjøen på 1430-tallet. Ekspansjonen mot nord kom så langt som til nåværende norske Neiden i Sør Varanger kommune om lag 1565 da et lite gresk-ortodoks kapell skal ha blitt bygget av den russiske munken Trifon. Han hadde alt fått bygget et kloster i Petsjenga, det lå om lag fem mil fra dagens riksgrense mellom Norge og Russland i Grense Jakobselv. Han skal óg egenhendig ha bygget et kapell i Boris Gleb ved Pasvikelva.

Storpolitiske begivenheter gjorde at kampen om nordområdene ble intensivert på begynnelsen av 1600-tallet, og dette var en av hovedårsakene til Kalmar-krigen som varte fra 1611-13. Den resulterte i at Finnmarkskysten kom under dansk-norsk jurisdiksjon, mens russerne strammet grepet om Kolahalvøya, der den dansk-norsk kongen ikke lenger tok skatt. Fellesdistriktet strakte seg nå fra Bugøyfjord i nåværende Sør-Varanger kommune til midt på Fiskarhalvøyas nordkyst i Russland. (Johnsen 1923, s.199). Norge bygget ingen kirker øst for Vardø etter begynnelsen av 1300-tallet. Den svenske kongen måtte og gi opp sine pretensjoner på kysten i nord og konsentrerte seg om indre Finnmark der det ble bygget en kirke i Kautokeino i 1701 for å sikre svensk kirkelig jurisdiksjon. Dansk-norske myndigheter «svarte» med å bygge et kapell i Masi i 1921. Det er fortsatt snakk om skattegrenser, ikke avklarte territoriale grenser (Johnsen 1923, s.104ff). De kom først i indre Finnmark i 1751, og da tilfalt Kautokeino, Karasjok, deler av Tana og Utsjok Danmark/Norge.

De første kirkene ble bygget ytterst på Finnmarkskysten, men kom etter hvert lengre inn i landet. På 1600-tallet ble Hammerfest og Alta nye kirkesteder. På begynnelsen av 1700-tallet oppsto det i Finnmark en helt ny «kirketopografi» slik Vidar Trædal beskriver det (Trædal 2008, s. 217). Kristningsforsøkene gjennom århundrene i nord hadde vært spredte og neppe særlig vellykkede blant den samiske befolkningen, men nå kom Misjonskollegiet med Thomas von Westen i spissen nordover for å kristne samene som bodde inne i fjordene og på fjellet. Mens det knapt ble bygget kirker på kysten i fiskeværene lenger slik det hadde vært

gjort siden senmiddelalderen, kom nå kirkene som «perler på en snor», strategisk plassert innover i fjordene.

Svenske myndigheter bygget den første kirken i Utsjok samtidig med kirken i Kautokeino om lag 1700, mens det på russisk side ikke ser ut til å ha vært en spesielt aktiv kirkebyggingsperiode i nord på 1700-tallet. Katarina den store svekket kirkens stilling betydelig i 1764 gjennom en rekke reformer, og tok blant annet fra det berømte klosteret i Petsjenga deres privilegier i forhold til landområder og befolkningen. Klosteret hadde blant annet skaffet seg enerett til laksefiske i Petsjengaelva og Grense Jakobselv. Nå fikk samene i området tilbake rettighetene til sine tradisjonelle områder, blant annet det verdifulle laksefisket. (Tanner 1929, s.250).

Men det var på 1800-tallet kirkebyggingen virkelig skjøt fart, og det i mesteparten av Europa. Ikke siden middelalderen hadde kirkebyggingen vært så aktiv. Det hadde sammenheng med at kirkene ble for små på grunn av sterk befolkningsøkning, som i Norge og Finland, samt nasjonalistiske strømninger. Kirkene var en viktig del av den nasjonale arv, og bygningene fra middelalderen sto i en særstilling. Middelalderen ble regnet som en storhetstid i mange land, og var viktig for mytedannelsen om Nasjonen på 1800-tallet. Både Finland, Norge og Russland hadde en egenartet trearkitektur. For Norge sin del ble det særlig viktig å bevare de gamle stavkirkene (Eldal 2002, s.11)

I nasjonsbyggingen kom i tillegg til den politiske institusjonsbyggingen, som jeg ser kirkene som en del av, også det kulturelle aspektet, ønsket om å «sivilisere» de som sto på et lavere kulturtrinn. På denne evolusjonsstigen sto nomaden nederst. Utover andre del av 1800-tallet overtok en ideologi preget av fremskrittstro og sosialdarwinistiske strømninger for mer romantiske idéer der urfolk ble idealisert nettopp fordi de var antatt uberørt og ubesudlet av sivilisasjonen. Reindriftsutøvere som levde det frie livet på fjellet passet inn i forestillingene om «de edle ville» («the noble savage»). Selv om ulike forestillinger fortsatt forekom, ble etter hvert den selveiende bonde den nasjonale idealet. Folk på vandring passet ikke inn i et jordbrukssamfunn som krevde bofasthet og eiendomsrett. En bofast befolkning som delte de standardiserte nasjonale verdier, og snakket majoritetsspråket, var målet for myndighetene, og dette var et europeisk ideal. Den «omflakkende» befolkningen i nord var nærmest antitesen til den jordeiende bonden sørpå. Det likevel først fra 1870 at myndighetene begynte å føre en

aktiv og systematisk fornorskingspolitikk overfor samer og kvener. (Eriksen og Niemi 1983, s.47ff). Det er mot dette ideologiske bakteppet kirkebyggingen også må sees.

1.1 Kirkene

De tre kirkene jeg skriver om i denne oppgaven er bygget i en periode over 20 år fra 1854 til 1874. De ligger i Finland, Norge og Russland, rett ved grensen til nabolandet, i områder som fra middelalderen var såkalte fellesdistrikter – områder ingen stater hadde jurisdiksjon over – men som de gjennom flere århundrer forsøkte å innlemme i sine territorier.

Utsjok kirke, den nordligste i Finland, er bygget i lokal naturstein, og ble innviet i 1854. Den erstattet en mindre felleferdig kirke i tre fra 1701. Det kan ha stått en kirke eller to på stedet eller i nærheten ved Tanaelva, i Talvadas, og den kan ha blitt «brent av russen» på slutten av 1500-tallet i forbindelse med urolighetene mellom Russland og Sverige⁵. Før grensene ble trukket i 1751 var Utsjok et annekssogn under Kautokeino, som da hovedsakelig var under svensk jurisdiksjon. Arkitekten var tyskfødte Ernst Bernhard Lohrmann, leder for intendantkontoret i Helsinki, som laget typetegninger for kirker i hele Finland. Utsjok kirke er en salkirke i empirestil. Til kirken hørte det også en prestegård og kirkestuer. Menigheten var samisk og levde hovedsakelig av reindrift og fiske. Om vinteren holdt de til i Utsjok, men sommerbeitene var i Norge. Mange dro for å fiske i Varangerfjorden eller på Fiskarhalvøya på Murmankysten i Russland, selv om dette ble vanskeligere etter grenseavtalen mellom Norge og Russland i 1826 som delvis stengte grensen. (Fellman I 1906, s.387). Da grensen ble ytterligere stengt mellom Norge og Finland i 1852 førte det til enda større problemer for både norske og finske samer som var avhengig av bruksområder i begge land.

Kong Oscar II kapell i Grense Jakobselv i Sør-Varanger kommune ble innviet i 1869 etter en byggeperiode på to år. Den er som kirken i Utsjok bygget av lokal naturstein. Kapellet ligger ved Jakobselva, som ble grenseelv mellom Norge og Russland i 1826. Det ble tegnet av arkitekt Jakob Wilhelm Nordan (1824-1892). Kapellets formspråk er nygotisk med romanske elementer. Den borglignende bygningen er lett synlig i terrenget fra russisk side på østsiden av elva. Kapellet er det første på stedet, som ikke hadde helårig bofast befolkning før nybyggere sørfra kom på 1850-tallet. De hadde fått økonomisk kompensasjon fra staten for å

⁵ Ifølge et sagn skal både presten og menigheten ha brent inne. Steen 1969, s 16-17

bli bofaste jordbrukere i dalen. Området ble før brukt av russisk ortodokse samiske befolkningen i Petsjenga siida, og laksefiske hadde siidaen på det nå russiske området øst for elva enerett på. (Tanner 1929, s.169). En siida er et tradisjonelt samisk lokalsamfunn som fungerer som en territoriell, økonomisk og sosial enhet (Hansen og Olsen 2004, s. 192), der en stor del av utbytte av jakt, fangst og fiske deles kollektivt på medlemmene i siidaen etter et fast system. Siidasystemet var tilpasset naturen og en «urgammel samisk samfunnsordning», minst to tusen år, ifølge Tanner (Tanner 1929, s. 342 og 416). Siidaen tillot andre å bruke ressursene når det var overskudd, og blant andre hadde soldater fra Vardøhus festning på andre siden av Varangerfjorden rett fra gammelt av for å hente ved og dun i området. Samene som tilhørte Pasvik siida der Boris Gleb lå, brukte områdene på vestsiden av Jakobselva, men bare sommerstid, under fisket. Østsamene var en egen gruppe samer, og kalt seg nuortladzat – østsamer, eller de som kommer fra øst. (Andresen 1989, s.13). Østsamenes vanlige etnonym var skolter, et begrep som trolig ikke er eldre enn fra begynnelsen av 1800-tallet, og har en nedsettende, odiøs klang. Den finnes ikke i russisk terminologi.

Om lag fem mil i luftlinje fra Grense Jakobselv ligger Boris Gleb kirke. Kirken er den andre på stedet, og ble innviet i 1874. I 1565 skal den hellige russiske munken Trifon egenhendig ha bygget et lite ortodoks kapell på stedet. På grunn av den gamle kirken ble en kvadratkilometer land på det som i dag er den norske vestsiden av Pasvikelva russisk da grensen ble gått opp i 1826. Den gamle kirken ble ødelagt under krigshandlingene i 1944, men sto ennå på stedet da den nye atskillig større nye kirken ble bygget i årene 1872-1874. Kirken ble tegnet av en arkitekt som var ansatt ved guvernementet i Arkhangelsk, og delvis tømret og ferdigstilt der før den ble fraktet med båt til Boris Gleb. Formspråket er klassiserende med gresk tempelfasade. Den øvrige bebyggelsen på stedet besto av små tømmerhus etter russisk byggeskikk. Boris Gleb var vårboplass for de russisk ortodokse samene i Pasvik siida, hovedsakelig på grunn av det gode laksefiske i Pasvikelva, som de hadde enerett på. Om sommeren fisket de i fjordene og på kysten som nå ble norsk territorium. Denne retten fikk de inntil videre beholde.

1.2 Problemstilling

Hvorfor bygges tre store kirker i de norske, finske og russiske grenseområdene i siste halvdel av 1800-tallet? Utsjok, Grense Jakobselv og Boris Gleb kirker lå i marginale, men strategiske viktige områder med relativt nye grenser og en befolkning med en etnisk sammensetning bestående av det nasjonalister utover 1800-tallet kalte «Fremmede nationer», det vil si samer

og de nylig innflyttede kvenene fra nord i Finland og Sverige. Et ressursrikt område med isfrie havner og ubrukte områder som ville egne seg for en ny jordbruksdyrkende befolkning, og etter hvert industri og gruvedrift, mente sentrale myndigheter.

For å befestet et territorium trenger en stat symboler som viser tilstedeværelsen, og kirker kan være slike visuelle – og territorielle – symboler. Siden jeg har en hypotese om at de tre kirkene jeg skriver om er plassert der de er av strategiske hensyn, blir det neste logiske skrittet å spørre om dette vises i kirkenes utforming. Blir en «territoriell markør» som en grensekirke mest effektiv om den oppfattes som spesielt «nasjonal» i den perioden den ble bygget? Får kirkene spesifikke nasjonale symboler, for eksempel i dekoren? Eller er det viktig med ensartet arkitektur over hele landet for å vise at nasjonalstaten er homogen og tilstede overalt?

Jeg ser også på stedsvalget, beliggenheten i landskapet, størrelsen på kirkene og det stilistiske uttrykket når jeg forsøker belyse problemstillingene eksemplifisert ved Utsjok kirke, Kong Oscar II kapell og Boris Gleb kirke. De tre kirkene blir også vurdert i forhold til annen nasjonal og europeisk kirkearkitektur på 1800-tallet for å undersøke om deres visuelle utforming er typisk for samtiden eller særegen, for eksempel påvirket av lokal eller regional byggeskikk.

Oppgavens kontekst vil belyse kirkebyggingen i en videre sammenheng. Jeg legger stor vekt på den politiske og historiske konteksten, fordi jeg mener den gir en begrunnelse for en utvikling gjennom flere hundre år, riktignok verken deterministisk eller kontinuerlig, som utover 1800-tallet nådde et høydepunkt med en målrettet politikk der kirker inngikk som grensesikringstiltak. I *Den finske fare* (1983) argumenterer Knut Einar Eriksen og Einar Niemi for at dette skjedde helt fram til 1940. Selv om grensespørsmålene formelt var avklart, var de fortsatt omstridt, og det gjensto å integrere de ulike etniske gruppene i storsamfunnets kultur. Samene var urfolk i nordområdene, og i Finnmark var de flertallsbefolkning til om lag 1850. Men fra tidlig på 1700-tallet, og særlig fra om lag 1850, kom finske/kvenske innvandrere fra til Finnmark og Nord-Troms. Det kunne skape problemer i forhold til blant annet næringstilpasning, samene som nomader og finnene/kvenene som fastboende jordbrukere. Rettshistorikeren Sverre Tønnesen mener stridighetene mellom de ulike folkegruppene handler minst like mye om næringsinteresser som etnisitet (Tønnesen 1979, s.70ff). Det de nye innvandrerne imidlertid hadde til felles med samene var at de ble betraktet

som fremmede elementer, som «de andre» som ikke passet inn i nasjonalstatens felles kultur, og norsk var ikke deres morsmål.

Den kulturelle konsolideringen og de sikkerhetspolitiske problemstillingene forsterket hverandre. Norske myndigheter fryktet de finske/kvenske, innvandrerne kunne være mer lojale mot sitt opprinnelige fedreland. Finland var i union med en stor og mektig nabo i øst, Russland. På russisk side så myndighetene med bekymring på oppbyggingen og moderniseringen i Finnmark, og på finsk side var det gamle ønsket om å nå fram til Ishavet for å fiske og få isfrie havner, også av strategiske grunner, fortsatt sterkt. I 1862 kom en henvendelse fra den finske regjeringen til den russiske tsar om å få «en smule Ishavskyst», en kyststrekning på om lag to kilometer fra Grense Jakobselv østover til Petsjengafjorden, men dette ble avvist (Friis 1871, s.70-71). Situasjonen var spent, og frykten for de omkringliggende landenes eventuelle territoriale ekspansjon stor. *Novembertraktaten* fra 1855 gjorde Norge til alliert med Frankrike og England mot Russland, etter at forholdet mellom de to landene lenge hadde vært fredelig blant annet på grunn av kong Karl Johan og Alexander II sitt vennskapelige forhold. Slike storpolitiske faktorer er etter mitt syn noe av et større bakteppe for at kirkene i Utsjok, Grense Jakobselv og Boris Gleb ble bygget.

1.3 Avgrensning

Det ble bygget andre kirker nær riksgrensene enn de jeg har valgt som undersøkelsesobjekter. På Kirkenes – stedet fikk navn nettopp på grunn av den nye kirken – ble en ny trekirke innviet i 1862 som den første i det nye norske området etter grensetrekningen i 1826.⁶ Polmak kirke i Tana fra 1853 ligger om lag en mil fra den finske grensen, og Nesseby fikk ny kirke i 1858, den andre på stedet. I Kivijärvi i Nord-Finland ble det innviet et bønnehus i 1871 for «nomadiserende lapper». Nord i Finland var likevel ikke kirkebyggingen like aktiv fra midten av 1800-tallet, med unntak av Utsjok kirke. Nabodistriktet Enare fikk ny kirke som ble innviet i 1892. På russisk side kom den nye kirken i Boris Gleb, og i Petsjenga bygget blant andre munkene fra Solovki et nytt kloster i 1880-årene, Øvre kloster, om lag en mil lengre innover i fjorden enn det berømte klosteret fra midten av 1500-tallet. Sentrale russiske myndigheter ser likevel ut til å ha blitt mer interessert i sine nordområder noen tiår senere enn norske

⁶ En av sju kirker i Finnmark bygget etter Christian Heinrich Grosch typetegninger fra 1840-1870. Hage 2001, s 26

myndigheter, og det bekymret blant annet den russiske guvernøren i Arkhangelsk, Alexander P. Engelhardt (Engelhardt 1899, s.1ff), selv om den første koloniseringen av Murmankysten så smått kom i gang om lag 1860. Kolonistene, som til å begynne med var ønsket fra russisk side, var først og fremst finner og nordmenn, russerne selv var ikke så interessert i å bo på den værharde Murmankysten. (Friis 1871, s.271ff). Årsaken var at de ble utestengt fra resten av Russland sjøveien siden Kvitsjøen frøs til på vinteren. På Murmankysten var havnene i utgangspunktet isfrie på grunn av Golfstrømmen.

Jeg har valgt de tre kirkene som mine undersøkelsesobjekter fordi jeg oppfatter de som plassert på de trolig mest marginale stedene i grenseområdene mellom det som ble nasjonalstatene Norge, Finland og Russland. Hvilken nasjonalstat de kom til å tilhøre har langt fra vært opplagt. På norsk side har ingen av de andre kirkene i Øst-Finnmark en så perifer beliggenhet, ligger så nært den russiske grensen, eller har så tynt befolkningsgrunnlag som Kong Oscar II kapell. Området hadde vært norsk i drøyt 40 år da kirken ble bygget. Boris Gleb hadde trolig ligget på norsk jord etter 1826 om det ikke var for at Trifons gamle kirke hadde stått på stedet i flere hundre år, siden elva er en naturlig grense. Utsjok kirke er den nordligste i Finland, og den som ligger nærmest den norske grensen. Området har vært under svensk, russisk og finsk jurisdiksjon. På slutten av 1850-tallet var kom et forslag om at Norge kunne overta Utsjok slik at befolkningen fikk fortsette sitt tradisjonelle fiske i Varangerfjorden, som hadde vært en nødvendig del av næringsgrunnlaget deres. (Pedersen 2008, s. 473). Dette ble avslått av norske myndigheter, men viser at selv om riksgrensen var avklart, var den likevel omstridt hundre år etter når næringstilpasningen kom i konflikt med nasjonalstatens grenser.

Nasjonalismen utover 1800-tallet var et internasjonalt, eller i hvert fall et europeisk, prosjekt. Nasjonalismens materielle og visuelle uttrykk var blant annet kirker. Jeg gjør en forsøksvis komparativ analyse av de tre kirkene når jeg undersøker hvorfor kirkebyggingen skjedde på de stedene det gjorde på nettopp de tidspunktene. Nasjonsbyggingen skjedde omtrent samtidig i Norge, Finland og Russland, både den politiske institusjonsbyggingen, som kirkene er en del av slik jeg ser det, og den kulturelle nasjonsbyggingen. «Fornorskning», «forfinskning» og «russifisering», er søken etter nasjonal egenart. Samtidig ble kirkene bygget i tre ulike land og prosessene frem til de sto ferdig var forskjellige.

1.4 Kilder

1.4.1 *Den marginale arkitekturen*

Arkitekturen i nordområdene er lite beskrevet i litteraturen. Monumentale profanbygg, påkostede katedraler eller andre prestisjebygg ligger sjelden i marginale og spredt bebygde grensestrøk. Store deler av Finnmark ble bombet og brent under 2.verdenskrig, og flere kirker gikk med, blant annet kirken i Kirkenes, stedet i Norge som ble rammet hardest av krigen ved siden av Narvik. Nordvest-Russland ble også sterkt berørt av krigshandlingene. I 1944 ble det gamle Trifon-kapellet i Boris Gleb ødelagt etter å ha stått på samme sted i nesten 400 år. I tillegg til manglende interesse for nordområdenes arkitektur finnes det også lite igjen av den eldre bygningsmassen fra før 1940. I Utsjok som i Finnmark ble befolkningen evakuert sørover på grunn av krigen, men bebyggelsen var forholdsvis intakt.

I 2007 kom antologien *Arkitektur i Nord-Norge*, en tverrfaglig bok som blant annet tok for seg kirkebygging i nord. Jens Christian Eldal har skrevet om kirker som del av «den fredelige befestning av våre grenser», et begrep første gang brukt av biskop Johan Støren i 1926 da han møtte menigheten i Karasjok. (Eldal, s.91). Skoleinternater hadde og samme funksjon, men de kom først på begynnelsen av 1900-tallet. Det første kom nettopp i Pasvik i Sør-Varanger i 1905 i østsamenes gamle områder, som nå stort sett var overtatt av finske og norske bureisere. Sigrun Rasmussens hovedfagsoppgave fra 2007 ser Neiden kapell (1902) og Svanvik kapell (1934) i Sør-Varanger som grensesikringstiltak, i en periode med fornorskning og en spent sikkerhetspolitisk situasjon mellom Norge, Finland og Russland. Blant annet oppsto Lappobevegelsen med det gamle ønsket om utvidede grenser med isfrie havner i nord, men dette var ikke nye problemstillinger.

I 2002 kom 3 bind i serien *Kirker i Norge*, den omhandler 1800-tallet og tiden fram til modernismens gjennombrudd rundt 1930 i Norge. Befolkningsøkning og forfall hos gamle kirker førte til stor økning i kirkebyggingen over hele landet, og Finnmark var en del av denne generelle tendensen. I tillegg kom det sikkerhetspolitiske og kulturelle aspektet som var spesielt for nordområdene i denne perioden, og som også kunne influere på kirkebyggingen uten at det er analysert spesifikt i boka.

Den finske fare av Einar Niemi og Knut Einar Eriksen (1983) er det verket som mest systematisk har sett sikkerhetspolitikken som et overordnet mål for myndighetenes politikk i

Finnmark og Nord-Troms i perioden 1860 til 1940. Den har ikke hovedfokus på kirker eller arkitektur, men kirkebyggingen sees også som et ledd i myndighetenes, både de sekulære og geistliges, strategi for å befeste grensene i nord på fredelig vis. Utbyggingen av skoler, internater, kirker og infrastruktur (veier og båtforbindelser), samt ikke minst få en bofast norsktalende befolkning til å drive jordbruk i omstridte grenseområder, var bevisst og langsiktig sikkerhetspolitikk. Boken har bidratt med å gi et overordnet perspektiv på konteksten i min oppgave.

Utsjok kirke, Kong Oscar II kapell og Boris Gleb kirke er lite påkostet og ligger i den ytterste utkant sett fra hovedstedene. Derfor får de liten eller ingen oppmerksomhet i arkitekturhistorien. De omtales i bygdebøker og andre lokale sammenhenger, men sjelden som arkitektur per se. Et unntak er Marjja Terttu Knapas artikkel om prosessen fram mot byggingen av Utsjok kirke. (Knapas 1993). Artikkelen tar for seg den lange beslutningsprosessen, men analyserer ikke den ferdige kirken. Kirken nevnes også blant annet i Enares historie, som er tilgjengelig på samisk og finsk.

Min viktigste kilde til forståelse for Utsjok-området er presten Jacob Fellman sitt fire binds verk om Utsjok og Enare, der han var prest på 1820-tallet. Fellman skriver om områdets religiøse liv og sin menighet, men også historien, tilknytningen til Norge som var nærmere næringsmessig og kulturelt for samene enn for resten av Finland, etter hans syn. Som Friis og andre forfattere/reiselivsskildrere i sin samtid skriver han om smått og stort og svært mange ulike temaer. Fellman gjorde en lignende reise som Friis til Kola-halvøya, bare om lag 50 år tidligere.⁷

Vidar Trædal (2008) har i en doktoravhandling skrevet om kirkebygging i Troms og Finnmark fra de første kirkene eller kapellene kom i middelalderen og fram til 1800-tallet. Han har analysert hvorfor kirkene ble bygget og av hvem. Kirketopografien særlig i Nord-Troms og Finnmark har endret seg mer enn i resten av landet, fordi bosetningen har vært mindre stabil enn i sørlige områder med norrøn fastboende jordbruksbefolkning. Et særtrekk har vært misjonsframstøtene i forhold til den samiske befolkningen. Trædal har og gitt arkitekturbeskrivelser av de kirkene som det finnes bilder, tegninger eller andre beskrivelser

⁷ I tillegg var han en ivrig botaniker og kartla floraen i området. Han laget og en samisk ordbok som aldri kom ut

av, og laget en samlet fremstilling av kirkebygninger som kan dokumenteres, samt såkalte sagnkirker.

I forbindelse med 100 årsjubileet for Kong Oscar II kapell i 1969 ble det laget et hefte om kapellet og beboerne i Grense Jakobselvdalen (Thorbjørnsen 1991). Kapellet er også omtalt i Varanger årbok flere ganger. Ingebjørg Hage har i en artikkel i Fortidsminneforeningens årbok fra 2001, omtalt kirkene arkitekt Christian Heinrich Grosh har tegnet i Nord-Norge rundt midten av 1800-tallet. Hun har også lagt vekt på at påfallende mange kirker er bygget langs grensen i Øst-Finnmark denne perioden. (Hage 2001, s.39). Kapellet nevnes også i lokale skildringer av livet i Sør-Varanger, blant andre av presten Mads le Maire som hadde gudstjeneste i den uoppvarmede kirken en iskald vinterdag på begynnelsen av 1900-tallet (le Maire 1982).

Kirkene i Boris Gleb er omtalt i ulik type litteratur. Det er skrevet et hefte om kirken i 1999 på russisk (uten forfatter) som selges under den årlige gudstjenesten i kirken. Hftet handler mest om mytologiske forhold, om den hellige Trifon og helgenene Boris og Gleb, Russlands første kristne martyrer som døde for tusen år siden. Jeg har dessverre hatt liten tilgang til russisk litteratur på grunn av språkproblemer, noe som har begrenset kildetilfanget i min oppgave. Det samme vil gjelde den finskspråklige litteraturen.

Den finske geologen Vaino Tanner skrev i 1929 en bok om «skoltlapparn» i det som i 1920-1944 var finsk område, Petsamo. Han hadde reist i det samme området, som da var «ryska Lappland» siden begynnelsen av århundret. Tanner var med og kartla de geologiske forekomstene i området, og det la senere grunnlaget for det omstridte Nikel-verket få kilometer fra den i dag norske grensen. Han kaller sin omfattende bok «antropogeografiske studier», og forsøkte å rekonstruere livet i de minst to tusen år gamle østsamiske siidaene Neiden, Pasvik, Petsjenga og Suenjel. Det gamle siidasystemet var nå i full oppløsning og de før så vel omtalte østsamene var nå blitt nesten å regne som en pariakaste i sine egne tradisjonelle områder, der grensen var trukket tvers gjennom deres siidaer i Neiden og Pasvik. Senere rammet en lignende skjebne Petsjenga og Suenjel siidaene da Sovjetunionen militariserte området. Tanner skriver i forordet at østsamene tross sin ytre misére hører til «de av naturen mest begåvade och til sin sedliga författning bäst utvecklade befolkningselement». Hans positive omtale av østsamene og deres en gang så velorganiserte samfunn tilpasset

næringsgrunnlaget var ikke i tråd med tidens oppfatning av samene som utdøende og degenererte. Tanner skriver detaljert om østsamenes tradisjonelle levemåte, og beskriver og deres kirker og hvor de har stått. Kirkene i Boris Gleb var i 1929 i den finske Petsamokorridoren, der Finland endelig hadde fått sitt område ut til den isfrie kysten i nord etter Dorpat-freden i 1920 i forbindelse med fredsforhandlingene etter 1. verdenskrig.

Som Tanner ble den norske historikeren Oscar Albert Johnsen bedt av sentrale myndigheter om å skrive sitt verk. Johnsen og hans medarbeidere skrev det omfattende verket *Finnmarkens politiske historie* (1929). De starter i det de kaller oldtid og sagatid og ender i 1826 da den siste del av de middelalderske fellesdistrikter tilfalt Norge. Johnsen legger vekt på nordområdenes strategiske betydning gjennom tidene og har et patriotisk og nasjonalistisk utgangspunkt. Han er særlig opptatt av grensespørsmålene, men skriver og mye om samenes tradisjonelle bruk av områdene.

Astri Andresen har i boken *Siidaen som forsvant* (Andresen 1989) beskrevet hva slags følger det fikk for de fire østsamiske siidaene i grenseområdet mellom Norge, Finland og Russland da grensene ble trukket i 1826. Hun har hovedfokus på Pasvik siida som i likhet med Neiden siida ble delt i to av den nye grensen, og dermed mistet halvparten av sitt næringsgrunnlag ved at sommerområdet eller vinterområdet kom til å tilhøre to ulike stater. De måtte etter hvert oppgi sitt halvnomadiske levesett, også fordi bofaste bureisere kom og etter hvert gruvedrift. Pasviksamene fikk beholde sin gamle vårboplass i Boris Gleb inntil videre.

Det finnes en rekke reiseskildringer fra Finnmark og Nordvest-Russland fra 1800-tallet. En av de mest kjente er professor Jens Andreas Friis sin bok fra en lang reise han gjorde i Finnmark, på Kolahalvøya og gjennom Karelen i 1867. Boken skildrer alt fra språk, etnisitet, matskikker, etnografi, religion, matskikker etc. slik datidens reiseskildringer gjerne gjorde. Friis var den første norske professor i «lappiske og kvænske sprog», og hadde inngående kjennskap til området fra sine mange reiser. 50 år tidligere hadde geologen G. M. Keilhau på slutten av 1820-tallet gjort en reise i Finnmark, og skriver blant annet om Pasvik-samenes sommerboplass i Sandhavn i nåværende Sør-Varanger der de også hadde et kapell og små tømmerhus. Dette stedet mistet de etter hvert da området ble norsk territorium. Keilhau gir en svært positiv omtale av østsamene, de er både flittige og hederlige, samt gode båtbyggere, mener han.

Kirkene og stedet Boris Gleb er også nevnt i reiseskildringer av blant annet den nevnte presten Mads le Maire og legen Andreas B. Wessel fra begynnelsen av 1900-tallet. Grensene i området var ikke lukket, og Boris Gleb og klosteret i Petsjenga var turistattraksjoner for nordmenn. Særlig var det populært å reise de omlag fire milene fra den norske grensen i Jakobselv med reinskyss over fjellet til Petsjenga om vinteren. Den russiske guvernør Engelhardt omtalte kirken på sin reise fra Hammerfest gjennom Finnmark og til Russland på slutten av 1800-tallet, der han blant annet var opptatt av forskjellen i næringslivet og befolkningsutviklingen i de to landene. Steinar Wikan nevner også kirkene i sin bok om Kola. (Wikan 2009).

Da grensene mot Russland ble mer åpne etter Sovjetunionens fall på begynnelsen av 1990-tallet begynte Pomoruniversitetet i Arkhangelsk og Universitetet i Tromsø et samarbeid om å utgi litteratur om de historiske forbindelsene mellom de to landene. Litteraturen har fokusert på den politiske, økonomiske og etniske historien. Pomorhandelen mellom de to landene fra midten av 1700-tallet og fram til rett etter revolusjonen i 1917 er også viet stor oppmerksomhet. Dette viser blant annet hvordan områdene har vært forbundet mer med hverandre enn sine respektive nasjonalstater, fordi grensene har vært kunstige i forhold til befolkningens næringsutøvelse, men også det kulturelle, sosiale og religiøse liv. (Frykt og forventning 1996, Nielsen og Goldin (red)).

Fra 1970 og 1980-tallet har forskerne vært mer opptatt av «de små historier», som en kontrast eller et alternativ, til den felles nasjonale historie. Urfolk og minoriteter innenfor nasjonalstaten, som samer og kvener/finner, har økt fokus på sine egne historier utenfor den nasjonale konteksten. Det er økende interesse for lokal og regional historie, og det vises også med interessen for nordområdene, som er et område på tvers av landegrensene. Disse nyere historiene har et annet utgangspunkt enn 1800-tallets nasjonalisme med målsetning om å samle nasjonen politisk, kulturelt og språklig. I en postmoderne tilnærming er nettopp de mange og ulike historiene – det heterogene – interessant. Min oppgave er en del av disse strømningene de siste tiårene som åpner opp for andre perspektiver. Resultatet av en politisk og etnisk oppvåkning er litteratur om minoriteters språk, kultur, etnologi etc., slik Eli Høydalsnes har vist i sin doktoravhandling *Blikk på kunsten i Nord-Norge*. Hun mener

nordnorsk kunst er eksotisert og marginalisert, og dermed gjort mindreverdige, og plassert utenfor den nasjonale *kanon*. (Høydalsnes, 1999).

Arkitektur har vært kategorisert og dikotomisert som akademisk eller folkelig. Den folkelige arkitekturen vil vanligvis være trearkitekturen. Det er billigere å bygge i tre, og materialet er lettere tilgjengelig. Trearkitekturen har fått sitt særpreg gjennom lokal eller regional byggeskikk. I et slikt perspektiv blir både stavkirker, den nordrussiske trearkitekturen med telttak og løkkupler og de særegne karelske dobbeltkorskirkene, samt de frittstående nordfinske og nordsvenske klokketårnene, å regne som folkelig arkitektur, eller byggeskikk. Denne arkitekturen er imidlertid så særegen at den likevel er omtalt i litteraturen, og da gjerne i mer «nasjonalistiske» eller romantisk orienterte perioder der lokalt særpreg, det rurale og folkløriske opptar forfattere. Folkearkitekturen er da ikke sett på som mindreverdig, men blir romantisert og betraktet som et ekte og opprinnelig uttrykk for det nasjonale. Kirker og andre bygninger tas vare på og ender gjerne på museum, som Norsk folkemuseum på Bygdøy i Oslo, og folkemuseet på Kizhy-øyene i Onega-sjøen i Russland. I Finland vil karelsk arkitektur være eksempler på det samme.

Riksarkivene i Oslo og Helsinki har skriftlige primærkilder som omtaler Kong Oscar II kapell og Utsjok kirke, og prosessen fram mot at de ble bygget. Det finske riksarkivet har dokumenter skrevet på svensk, samt russisk, om Utsjok kirke, siden Finland da Utsjok kirke ble bygget var et storfyrstedømme under Russland.

I 2003 besøkte jeg Boris Gleb kirke under den årlige gudstjenesten i begynnelsen av august. Kirken er ellers stengt. Grense Jakobselv kirke har tre gudstjenester årlig, den ene er om vinteren selv om bilveien bare er åpen om sommeren. Utsjok kirke er den eneste kirken jeg skriver om som fortsatt er i regulær bruk med gudstjeneste annenhver søndag.

1.5 Oppgavens oppbygning

Jeg starter i denne oppgaven med å sette de tre kirkene jeg skriver om inn i en større nasjonal og europeisk kontekst med vekt på 1800-tallet. Jeg ser de også som del av en lang historisk prosess der de omkringliggende statene ser på de grenseløse og ressursrike nordområdene som en mulighet for å utvide sine territorier, blant annet ved hjelp av kirkebygging.

Så gir jeg en detaljert arkitekturbeskrivelse av Kong Oscar II kapell, Utsjok kirke og Boris Gleb kirke. Jeg forsøker også å tolke kirkenes i forhold til samtidens arkitektur, og ser etter fellestrekk og ulikheter.

De sees og som en del av en nasjonal diskurs etter at jeg har redegjort for kirkebygging og grensetrekning som har foregått på norsk, finsk og russisk side siden middelalderen. Denne lange prosessen ender i Pasvik samenes gamle siida i form av kapellet i Grense Jakobselv og Boris Gleb. I Utsjoksamenes gamle siida manifesterer den seg i en stor steinkirke, men følgene for samene i området ble neppe tragisk slik som i Pasvik.

2 Teori og metode

Diskursanalyse er min hovedtilnærming teoretisk og metodisk i denne avhandlingen. Min forståelse av diskursanalyse er for det meste basert på Marianne Winther Jørgensen og Louise Philips sin bok *Diskursanalyse som teori og metode* (Jørgensen og Philips 1999), samt Iver B. Neumanns bok *Mening, materialitet, makt: en innføring i diskursanalyse* (Neumann 2001). Diskursanalyse er nå et vidt og tverrfaglig begrep, men har sitt utgangspunkt i Ferdinand de Saussures strukturalistiske språkteori.

Jørgensen og Philips definerer diskurs som sosiale mønstre av betydningsfastlåsnings som står i ustabile forhold til hverandre. Verden får mening gjennom sosiale konvensjoner, hvordan bestemte ting forbindes med bestemte tegn. Forskjellighet, eller det de er forskjellige fra, endres etter hvilken sammenheng de er i. De kan ikke endelig fikses i en fast betydning. (Jørgensen og Philips 1999, s.18-20). Neumann definerer forsøksvis diskursanalyse som et system for frembringelse av et sett utsagn og praksiser som ved å skrive seg inn i institusjoner og fremstå som mer eller mindre normale, er virkelighetskonstituerende for sine bærere og har en viss grad av regularitet i et sett sosiale relasjoner (Neumann 2001, s.18).

Språk og materialitet er et system av relasjoner i en diskurs. Men diskurser er alltid i fluks og dermed ustabile, de vil alltid endres igjen selv om de har virket selvfølgelige i en viss sammenheng eller periode. Ingen diskurs er lukket, den omformes i konstant kontakt med andre diskurser (Jørgensen og Philips 1999, s 14-15).

Den diskursanalytiske tilnæringsmåten har et annet utgangspunkt enn de universelle systemteoriene som positivismen, psykolanalysen og marxismen. I følge marxismen hindrer ideologien oss i å se tingene som de «egentlig» er, men en diskursanalytiker vil ikke godta denne grunnleggende premissen, men svare: Finnes det riktige eller gale måter? Det er sosialt produserte fakta vi sanser, slik de fremstår for oss, ikke tingene i seg selv. Derimot tingene silt gjennom det som kommer mellom oss og verden, språket, kategoriene etc, slik Iver Neumann uttrykker det. Sannheten, eller rett og galt, er en sosialt og historisk konstruksjon, det vil ikke si den ikke finnes og at vi trenger ende i verdinihilisme eller den totale relativisme, men den finnes ikke uavhengig av en kontekst. Sannheten vil være et produkt av sin samtid, og være «sann» under visse omstendigheter eller i en gitt historisk periode. Det evolusjonistiske synet på utviklingen (som lineær) var «sann» for forskere på 1800-tallet, men ikke hundre år senere.

En positivistisk orientert forsker ser seg selv som en forutsetningsløs og nøytral observatør. I en sosialkonstruktivistisk, eller postmodernistisk tilnæringsmåte, er alt i utgangspunktet relasjonelt, og betrakteren har aldri et ståsted utenfor det sosiale. Hun/han er alltid innleiret i en diskurs. På individnivå sees subjektet som spredt og desentralisert, ikke autonomt og suverent, slik det tradisjonelle vestlige forskeridealet har vært. (Jørgensen og Philips 1999, s.24). Siden diskursanalytikerens ikke har tilgang til et privilegert ståsted utenom de diskursive struktureringer må hun/han alltid ta utgangspunkt i det gitte, og diskursanalytikerens selv er ofte forankret i de diskurser som analyseres. Diskursanalytikerens oppgave blir å avdekke hvordan individer eller grupper kategoriseres, og hvordan det påvirker deres handlingsmuligheter.

Det epistemologiske spørsmålet om hvordan vi kan ha kunnskap om verden er viktig i diskursiv sammenheng. Diskursen består av representasjoner som er gruppert på en bestemt måte, hvilken som er relevant i hvilke sammenhenger er i utgangspunktet et åpent spørsmål, og vil bety ulike ting i de forskjellige tradisjoner, kontekster og fagdisipliner. I et bestemt verdensbilde blir noen former for handlinger og naturlige og andre utenkelige. Sosial konstruksjon av viten og sannhet får også konkrete sosiale følger. Når all viten og sosial identitet er kontingent, så flyter alt, det er i fluks. Men det sosiale feltet er likevel regelbundet, og viten er avhengig av kategorisering. Selv om sosialkonstruktivistisk relativisme er uten noen endelig sannhet, finnes stringent anvendelse av teori og metode som legitimerer

vitenskapelig produsert viten. (Jørgensen og Philips 1999, s.32 og 33). Jørgensen og Philips mener vi dermed unngår at alt blir relativt og flytende, at ingen ting er mer gyldig enn noe annet.

Representasjon er et sentralt begrep i diskursanalyse. Mellom verden og vårt grep på denne kommer representasjonen. Vår oppfatning av virkeligheten finnes ikke uavhengig av de sosialt reproduerte fakta. For å gi mening og oppnå legitimitet må et utsagn gjentas over tid, den må fremmes igjen og igjen, re-presenteres. Bare gjentakelse og bekreftelse kan opprettholde diskursen over tid (Neumann 2001, s 33 ff), og det krever hardt diskursivt arbeid.

Når vi ser virkeligheten som diskurs utelukker vi andre konstruksjoner av verden. En diskurs er noe vi konstruerer i vårt vitenskapelig arbeid, den finnes ikke som sådan, men må ha virkelighetsgehalt for å fungere analytisk (Jørgensen og Philips 1999, s.153). Den fysiske virkeligheten er reell nok, men får betydning gjennom en diskurs. I følge diskursanalytikerer er det epistemologisk og metodisk umulig å gripe ikke-sosiale verdener direkte uavhengig av representasjonen (Neumann 2001, s 37). Selv om en oversvømmelse er et faktum, kan den sees på som et resultat av for mye regn, drivhuseffekten, Guds straff etc. (Jørgensen og Philips 1999, s. 18). Diskursanalysen har som nevnt ikke som formål å avdekke en objektiv virkelighet, men undersøke hvordan vi skaper virkeligheten, hvordan den representeres. Den utføres derfor ofte i kritisk hensikt, poenget er å vise at ting kunne vært annerledes. Den franske filosofen Michel Foucault er ofte sitert for utsagnet «Tingenes orden kunne lett vært på en annen måte», som kanskje griper noe grunnleggende ved den diskursanalytiske tilnæringsmåten.

2.1 Den nasjonale diskurs

Konteksten i min oppgave sees i forhold til en nasjonal diskurs. Jeg vil prøve å vise hvordan en slik etter hvert nærmest lukket nasjonal diskurs ble utbredt utover på 1800-tallet, og spilte en vesentlig rolle som begrunnelse for byggingen av de tre kirkene jeg skriver om. Jeg forholder meg til tre ulike diskurser – i Finland, Norge og Russland – og gjør en komparativ analyse av prosessene fram til kirkene ble bygget. Min analyse blir relativt grovmasket siden den politiske og historiske konteksten er vid og omfatter tre ulike nasjoner.

Hvilke konsekvenser får det når vi konstruerer en verden oppdelt i nasjonale enheter? Ved å forstå det nasjonale diskursanalytisk kan vi for eksempel lage en analyse av majoritetens diskursive konstruksjon av etniske minoriteters kultur. Hvordan er representasjonen av minoriteten? I en diskursanalytisk sammenheng er verden som nevnt konstruert sosialt, det vil si ikke determinert av ytre forhold eller gitt på forhånd. Den er anti-essensialistisk i den forstand at folkegrupper ikke kan ha iboende, stabile eller autentiske karakterstrekk. Latskap er for eksempel ikke et iboende trekk ved samene, men en representasjon i en gitt tid og sammenheng.

Når bærere av samme representasjon – de som har en virkelighet som ligner – er institusjonalisert, har de en posisjon i diskursen. Det blir viktig i en diskursanalyse å vise hvordan tingene er konstituert og får sin utbredelse, og hvilke representasjoner som til enhver tid er med på å utgjøre diskursen. Diskursivt kan vi som nevnt analysere både det språklige og materielle med samme metode, siden det både er et språklig og materielt fenomen. (Neumann 2001, s.36ff , s.81ff).

Diskursanalyse er relatert til makt og ideologi. Politikk vil være strukturert omkring få spørsmål som representeres på få måter. Det er kampen om å få til en stabil oppfatning eller strukturering, der likt og ulikt forankres i en tilsynelatende stabil orden. Diskursen politiseres når to eller flere meningsmønstre skiller seg ut, men vi kan skille mellom grunntrekk og varianter. Representasjonen av noe eller noen kan om diskursen er mer eller mindre lukket bli institusjonalisert og til og med hegemonisert, ved at en oppfatning blir nærmest enerådende. Desto vanskeligere er det å endre den, men en diskurs kan likevel umulig være helt lukket fordi meningen ligger i relasjoner mellom fenomener, og relasjoner vil alltid være i endring, i fluks. Det vil for eksempel alltid være ateister i de mest fundamentalistiske religiøse samfunn. (Neumann 2001, s. 60-61). Om samer representeres som late, drikkfeldige og lure, og kvener/finner som sta, arbeidsomme og tause, vil det alltid være noen som mener noe annet. Et russisk ordtak sier «skraper man på en russer kommer tartaren fram», men likevel vil ikke alle være enig i det. Bestemte diskurser kan likevel på visse historiske tidspunkter virke selvfølgelig, og stå – nesten – uimotsagt. (Jørgensen og Philips 1999, s. 60). Sannheten vil sann sett være innbakt i en maktdiskurs.

2.2 Det tomme rom

Den nasjonale diskurs er også en kamp om geografi. Det finnes en geopolitisk forestilling om «det tomme rom» med røtter i 1800-tallets positivistiske folkerettsteori. Idéen går imidlertid tilbake til Euklides, rommet er tomt i den forstand at det kan sees som underlagt de samme naturlover overalt. Det ble senere en begrunnelse for europeisk ekspansjon og imperialism, i «tomme rom» kunne staten legitimt ekspandere. ((Bodenregal på 1600 under eneveldet her evt – begrunnelse for lappmarkskoloniseringen på svensk og finsk side, jfr Tønnesen))

Tomme rom kan besettes fordi det egentlig ikke bodde noen der, det ville i praksis si at disse folkegruppene politiske organisasjon ikke var lik en statsformasjon av europeisk type. Med et slikt blikk rettet mot et territorium makthaverne ønsket seg ble en rekke sosialt konstruert forutsetning innbakt, og en av de var at dette rommet var «tomt», og dermed kunne okkuperes. Dette dreier seg ikke bare om å besette et område militært, men og om hvordan rommet konfigureres. (Neumann 2001, s 42 og 43).

I Finnmark ble staten ifølge en kongelig resolusjon i 1848 eier av grunnen eller allmenningen fordi området fra gammelt av var en «Kolonie» befolket av nomader og innvandrere. En urbefolkning som hadde brukt et område i et par tusen år gav i prinsippet ingen rettigheter, med unntak for reindriften. (Pedersen 1994, s.31-35). Australias urbefolkning som hadde bodd der i 40 000 år hadde heller ingen rett eller hevd på sine bruksområder, ifølge en engelsk proklamasjon fra 1770-årene. Peter den store konstruerte en ny geografi ved å anlegge byen St.Petersburg så langt vestover som mulig på begynnelsen av 1700-tallet for å melde Russland inn i Europa, han flyttet Europas østgrense fra Don til Ural. Det geografiske og det politiske konstituerer hverandre. Men når geografi konstrueres framstilles det som «naturlig» for å tildekke geopolitikken på sitt mest åpenbare. (Neumann 2001, s.44).

Begreper som kamp, hegemoni og makt er sentralt i diskursanalysen. Det foregår kamper på diskursivt nivå som forandrer og reproducerer den sosial virkeligheten, og kamper for å definere kategorier og fenomener. En diskursiv kamp foregår mellom ulike diskurser som alle representerer en bestemt måte å tale om og forstå den sosial verden på. De kjemper mot hverandre for å oppnå hegemoni, for å fastlåse betydning på sin måte. Et hegemoni er etablert når et bestemt synspunkt får overherredømme (Neumann 2001, s.178). Men to eller flere diskurser, eller representasjoner, kan leve side om side. De vil aldri være stabile, men fortsette

kampen om makt. Makt er knyttet til viten. Den skaper vår sosiale omverden og gjør at den ser ut og italesettes på bestemte måter, som utelukker andre muligheter.

Makt er et vidt begrep som kan forstås på mange måter. En postkolonialistisk forståelse vil legge vekt på et asymmetrisk maktforhold med en undertrykker og et offer. En marxistisk forståelse vil legge vekt på undertrykkelse i et klassesamfunn. Michel Foucault mener makt er begrensende, men produktiv, og ikke bare negativ og undertrykkende. (Jørgensen og Philips 1999, s.23). Vi er avhengig av en sosial orden som på en eller annen måte alltid er konstituert i makt, men ikke av en bestemt sosial orden. Makt vil dreie seg om at A påvirker B på en måte som står i motsats til Bs interesser. Den organisatoriske konteksten A utøver sin makt overfor B innenfor kan bidra til å muliggjøre og forenkle maktutøvelsen. (Neumann 2001, s 167).

Maktutøvelse legitimeres ideologisk. Ideologi er de diskurser som er med på å kategorisere verden på måter som er med på å legitimere og opprettholde sosiale mønstre, men maktforhold er ikke ensidig undertrykkende, eller vedvarer over tid, siden diskurser som nevnt aldri kan lukkes helt. Diskursanalytikerene vil mene at ideologi heller ikke er en falsk bevissthet eller sannhet som tilslører de egentlige maktforhold, slik marxistisk teori forfekter. Det forutsetter at det finnes klare svar på hva som er rett og galt, og det er egentlig ikke mulig i en verden i fluks der ingen ting er stabilt over tid. (Neumann 2001, s.39). Når det mangler et sentrum eller et opphav, blir alt diskurs.

3 Det store kirkebyggingsårhundret

På 1800-tallet ble det bygget mange kirker i Europa. En tilsvarende byggeaktivitet hadde ikke forekommet siden middelalderen. Årsakene til den store byggeaktiviteten var flere. En av de viktigste var den store befolkningsøkningen. I Norge ble innbyggertallet fordoblet fra 1801 til 1865, da folketellingen viste at det bodde 1,7 millioner personer i landet. Også i Finland og mange andre europeiske land økte folketallet.

I tillegg til at folketallet økte kom det i Norge en ny lov i 1851 som bestemte at kirkene skulle romme minst 3/10 av menigheten, eller 2/10 om det var gudstjeneste to ganger på søndag. Det førte til at en rekke kirker fra middelalderen ble revet og erstattet av nye og større kirker.

Både stavkirker og steinkirker ble revet helt fram til 1890-årene. Steinkirken i Ibestad i Troms

som trolig var fra slutten av 1200-tallet ble revet i 1880 for å gi plass til en ny og større kirke. Men riving av middelalderkirker skjedd og i århundrene før, og årsaken var vanligvis at disse kirkene var små, i dårlig stand og uhensiktsmessige.⁸

3.1 Fornuft og følelser

Kirkearkitekturen påvirkes av samtidens ideologi, av de religiøse og verdslige tanker og strømninger i tiden. Slutten av 1700-tallet og fram til midten av 1800-tallet var preget av opplysningstiden og rasjonalismen, og kirkene fikk en ny utforming. Den klassisistiske arkitekturen var kjølig, avklaret og rasjonell, og kirkerommet ble utformet som en prekensal, der koret ble trukket fram i skipet og opplyst av store vinduer og lyse veggflater. Salkirken, som Utsjok kirke er et eksempel på, var empires ideal. En stram og enkel estetikk passet til rasjonalismens reduksjonistiske ideologi og tonet ned det brutale, mystiske og påtrengende. Filosofisk kristendom med aner tilbake til Det gamle testamentet og stoisk filosofi, ble kombinert med opplysningstidens fornuftstro, og det arkitektoniske uttrykket viste måtehold og symmetri. (Åman 1991, s.202). De dunkle mysterier knyttet til ritualene i korets alterområde kom nå fram i lyset og inn i kirkens skip. Dette var en stor overgang fra middelalderens katolske messer da koråpningen var så smal at menigheten i skipet knapt kunne se det som foregikk i koret. Prekenen var mindre viktig enn sakramentene.

Men all troen på fornuften, vitenskapen og industrialiseringen førte til motreaksjoner i form av ønsket om å vende tilbake til tradisjonelle og kristne verdier. Det nyklassisistiske idealet var for mange ikke en «kirkelig» stil. Den stammet fra den hedenske antikken, og var like tørr og formell som tidens fornuftstro. En tempelfasade passet ikke på en kirke, som også måtte ha tårn, og det fantes ikke på greske eller romerske templer, de var bygget for andre formål, som bolig for gudene.

Opplysningsfilosofien og romantikken ble derfor divergerende retninger utover første halvdel av 1800-tallet. Gotikken ble etter hvert ansett som den egentlige «sakrale» stilen, og den tradisjonelle langkirken med eget lavere kortilbygg med abside ble populær igjen. Den hadde aldri forsvunnet helt, selv om det på fra slutten av 1600-tallet ble bygget korskirker, og senere

⁸ I Norge er det kjent 300 steinkirker fra middelalderen, 150 står i dag. I Finland står 70 middelalderkirker, alle i stein, unntatt to.

åttekantete kirker, samt den i Norge helt særegne kirketyper med Y-form. Denne var tilpasset tømmerkonstruksjonen.

Senere fikk andre stilarter både i kirker og verdslige bygg også sin renessanse. Forkjærligheten for fortidens arkitektur og den stilblandingen i arkitekturen som skjedde utover 1800-tallet benevnes i ettertiden historisme. Denne eklektiske arkitekturen viste seg først i de nygotiske kirkene, mens stavkirkene ble betraktet som særlig nasjonale og bevaringsverdige. I Russland fikk de gamle trekirkene med sine mange løkkupler samme nasjonale status, og i Finland de karelske dobbeltkorskirkene.

Overbevisningen om at det var gotikken som passet best for kirkebygg ble trolig først utviklet i England av August Welby Northmore Pugin (1812-1852). Pugin var opptatt av sammenhengen mellom arkitektur, teologi og liturgi. Han hadde bare forakt til overs for antikken.

«Fra kristendommen har det kommet en arkitektur så strålende, så sublim, så perfekt, at alle bygninger fra den hedenske antikken som sammenlignes med den synker til samme nivå som det falske og korruperte systemet de kom fra» (egen oversettelse, Norman 1990, s.274)

John Ruskin og Art and Craft bevegelsen delte mange av Pugins synspunkter. Men mens Pugins engasjement var religiøst fundert, hadde Ruskin politiske motiver. Han mente arbeidets art direkte påvirket håndverkernes moral, og derfor var arbeidernes kår viktig. Håndverkerne på gotiske katedraler ble mer åndelige nettopp på grunn av selve arbeidet sitt på bygningene. Det er et proporsjonalt forhold mellom etikk og åndelighet på den ene siden, og godt håndverk og riktig konstruerte bygninger på den andre siden. Dette er ideene bak Arts and Craft bevegelsen og Guild Socialism. (Norman 1990, s 274).

Begeistringen for middelalderen fantes hos den kulturelle eliten og hadde også rot i den romantiske misnøyen med materialismen i det industrialiserte samfunnet, en reaksjon på moderniteten. (Norman 1990, s.269). Da de store gotiske katedralene ble bygget var samfunnet gjennomsyret av åndelighet slik de så det i ettertid, religionen var en overbygning over hele samfunnet. Religion og arkitektur var et organisk hele og denne ideelle tilstanden ønsket tilhengerne av gotikken å gjenskape på 1800-tallet. I middelalderen var livet enkelt og

naturlig, håndverkerne var organisert i laug og ikke fremmedgjorte, og samfunnet var velorganisert, mente Ruskin.⁹ Både Pugin og Art and Craft bevegelsen fikk stor innflytelse langt utover England.

3.2 Nasjonalisme og institusjonsbygging

Som del av disse romantiske strømningene bredte det seg utover 1800-tallet en gryende nasjonalisme over Europa. Kirkene ble symboler som gav felles nasjonal identitet. De var blant de få synlige kulturminnene som hadde overlevd mange århundrer. Ønsket om en «egen» nasjonal arkitektur gav seg utslag i nasjonalromantikken både i sakrale og til dels profane bygg.

Den økende beundringen for middelalderen, og etableringen av Fortidsminneforeningen i 1844, førte til at en del kirker ble spart og restaurert i Norge. De ble restaurert med formål tilbake til en tenkt opprinnelig tilstand. Det kunne gå sterkt utover etterreformatorisk og nyere interiør av høy kvalitet, for eksempel ble barokkinventar ansett som svulstig og vulgært. Det var middelalderen, en tid da Norge hadde internasjonal betydning, som hadde status for nostalgikerne på 1800-tallet. At Norge ikke var ubetydelig og isolert i middelalderen vistest ved at gotikken kom relativt tidlig hit fra England i forbindelse med byggingen av Nidarosdomen. Eldre romanske kirker, samt stavkirkene, ble gotisert på 1200-tallet.

Norge var i union med Sverige fra 1814 til 1905, og var opptatt av å finne tilbake til det såkalte «opprinnelige» norske etter å ha vært underlagt dansk herredømme i flere hundre år og nå svensk. Finland var i en lignende situasjon som et relativt autonomt storfyrstedømme under Russland fra 1809 til 1917. Før tilknytningen til Russland var landet en del av Sverige siden middelalderen. I Russland kom det reaksjoner på vestliggjøringen av landet som Peter den store sto for blant annet ved å bygge sin nye by St.Petersburg i nyklassisk stil på begynnelsen av 1700-tallet. Denne utviklingen fortsatt med Katarina den store som svekket kirkens stilling i en reform fra 1764. Men utover 1800-tallet kom en søken etter det egenartede og nasjonale, det «ekte» russiske, og da spilte religiøsitet og kirkebygging igjen en viktig rolle.

⁹ Selv om gotikken var et vesteuropeisk fenomen spredte nygotikken seg til flere kontinenter, som USA og Latin-Amerika.

Et lands storhetstid er lettere å konstruere fra en fjern fortid. Middelalderen var den første kristningstiden, og kirkene de fysiske manifestasjonene som sto igjen fra den tiden. Europas eldste arkitektur er stort sett kirker. De viser derfor det lange perspektivet, den sterke tilknytningen til stedet, den enestående kulturrikdommen og de individuelle variasjonene. (Järnfeldt-Carlsson og Åman 1991, s. 5-6).

På 1800-tallet i Norge sto fortsatt blant annet Nidarosdomen, riktignok temmelig redusert før den store restaureringen begynte for alvor i 1869, Domkirken i Stavanger og Maria-kirken i Bergen. Sammen med stavkirkene utgjorde de visuelle markører fra nasjonens storhetstid. Finland kunne blant annet vise til Domkirken i Åbo (Turku) fra 1300-tallet og flere senere middelalderkirker i stein. Med erkebiskopen i Åbo fikk landet omfattende internasjonale kontakter som også kom til å vises i arkitekturen. Russland hadde kirker som St.Sofia i Kiev fra 1037, den første monumentale kirkebygningen i landet. Det datidige Russland med Kiev som sentrum hadde en blomstrende kulturell og handelsmessig utvikling etter den offisielle kristningen i 988 og fram til den mongolske invasjonen i 1240, med sterke forbindelser til Konstantinopel og Hellas. Denne antatte storhetstiden ble dyrket og rekonstruert og retolket av nasjonalistene på 1800-tallet.

3.3 Tre kirketradisjoner i tre

Det fantes en kontinuerlig og levende tradisjon fra middelalderen for å bygge kirker i tre i Norge, Finland og Russland som var relativt uavhengig av den akademiske arkitekturen i stein. Norge hadde de middelalderske stavkirkene og rural tømmerhusbebyggelse, og Finland sine særpregede byggeskikker, som dobbeltkorskirkene i Karelen. I Nord-Russland gav den hjemlige tradisjonen med å bygge i laftet tømmer sammen med den bysantinske arven seg utslag i de mest fantastiske former på kirker, hus og fort. En kirke i det nåværende museet i Kizhi fra 1714 på en øy i innsjøen Onega har for eksempel 22 kupler.¹⁰

Russiske trekirker har likevel en relativ enkel grunnplan med en kvadratisk base med et oktagon på korsplan. Men alt annet enn enkelhet preger det tredimensjonale eksteriøret med eksesser i løkkupler, utskjæringer og ikke-konstruktive elementer. I nord hadde kirkene

¹⁰ Et sagn forteller at da arkitekten, Nestor, etter mye strev var ferdig med sitt verk kastet han øksa i dypet på innsjøen Ladoga og uttalte: "verden har aldri sett eller kommer til å se dets like". Opolnikov 1989, s166.

tradisjonelt telttak, en tradisjon som trolig går tilbake til pretartarske tider.¹¹ Denne arkitekturen hadde likevel liten nasjonal prestisje, og var for det meste regionalt avgrenset til nordområdene. Utover 1800-tallet ble blant annet denne såkalte folkelige arkitekturen gjenoppdaget. Selv om gotikken knapt påvirket russisk arkitektur, var telttakene, som ble svært høye utover 1800-tallet da nasjonalismen bredte om seg i landet, trolig også inspirert av gotikkens vertikalitet.

Den bysantinske tradisjonen i Russland gjorde at russisk kunst før 1800-tallet befant seg innenfor et eget selvtilstrekkelig kulturelt system av gener, tradisjoner og symboler. Kunsten var ikke individuell eller sekulær etter renessansen, for denne påvirket knapt Russland. Men den bysantinsk/ortodokse kunsten var ikke statisk, den utviklet seg langsomt som en variasjon over samme tema, uten brudd. Det samme gjaldt den folkelige trearkitekturen, men anene fra klassisk arkitektur ble etter hvert inkorporert i dette systemet. (Auty 1980, s. 2). Den nyklassisistiske perioden i Russland regnes fra 1760-1850, omtrent som i Europa.

Et særtrekk ved russisk middelalderkunst er ikonene. Da klassisismen på 1700-tallet førte til en viss sekularisering av russisk kunst ble ikonmaleriet ikke lenger regnet som høyverdig kunst (fine art) etter 700 år (Auty 1980, s. 73). Under nasjonalismen fikk den tilbake sin tradisjonelle status, og påvirket senere blant annet modernister som Kandinsky og Chagall. Den sakrale arkitekturen ble minst påvirket av sekulariseringen av kunst og kultur. Kirker og katedraler ble bygget etter tradisjonen også på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, men utviklet og tilpasset den nye smaken. Tendenser til flørt med basilikaformen under Peter den store var kortvarig, og snart hadde kirkene korsplan igjen. Da den bysantinske stilen ble offentlig akseptert og moderne igjen ble det nesten utelukkende brukt i kirkearkitekturen. (Auty 1980, s.137-138). Men på verdensutstillingen i Paris i 1878 var Russland representert med en paviljong i tradisjonell trestil. (Hamilton 1987, s 394).

Historismen varte fram til modernismens gjennombrudd rundt 1920. Perioden er kritisert for å være uten egen stil og identitet. Materialenes ekthet ble likevel et sentralt tema. Den tyske arkitekten Karl Fredrich Schinkel (1781-1841) var blant det første som mente trearkitektur

¹¹ Russland var på 1200 og 1300-tallet knyttet til den kristne østlige kirke i Konstantinopel.

ikke skulle imitere stein - slike den gjorde under klassisismen - men konstrueres på egne premisser.

«I tre lar mye seg utføre som er vakkert om man ikke påtvinger en bygningsmåte som er uforenelig med materialets natur»

Schinkels utgangspunkt var at det skulle være en rasjonell sammenheng mellom materiale og form. Dette i motsetning til tilhengerne av den engelske Art and Craft bevegelsen hadde en romantisk forestilling om troskap mot materialets indre egenskaper (Eldal 2001, s.166-167). Konklusjonen ble likevel omtrent den samme, en trebygning skulle se ut som den var konstruert av tre, ikke imitere stein. Utover 1800-tallet førte dette til at arkitekturen endret seg, blant annet fordi nye materialer ble oppfunnet eller tatt i bruk igjen, som teglstein, både som innramming, dekor eller i hele bygninger. Teglstein og jernkonstruksjon ble vanlig under nygotikken, og det gjorde at disse kirkene ble billigere å bygge enn de klassistiske kirkene som ble murt opp stein for stein.

3.4 Mot en ensartet og synlig nasjonal arkitektur

I middelalderen ble kirkene gjerne bygget høyt og fritt i terrenget slik at de syntes i vid omkrets. Antikkens templer hadde og en slik plassering. I blant oppsto hele samfunn rundt kirken, slik at den ble liggende midt i bebyggelsen, verken fritt eller tilbaketrukket. Men tårnet, så viktig for å markere en kirke, kunne sees på lang avstand. På 1800-tallet med gotikken som forbilde ble tårnene høye igjen. I spredt bebygde områder, som i Nord-Finland og ikke minst Nord-Sverige, ble det bygget kirker med prestegård og kirkestuer der menigheten som kom langveis fra kunne overnatte. Det var kirkeplikt, også for de som bodde langt unna kirken. Slike kirkesteder er ikke kjent fra middelalderen, men kom trolig først på 1600-tallet. (Åman 1991, s. 20-21). Senere bebyggelse og kommunikasjonsruter på 1800-tallet ble gjerne sentrert rundt de gamle kirkestedene i de nordlige Lappmarkene.

Kirkebyggingen var som tidligere nevnt en del av nasjonsbyggingen, og ble styrt fra sentralt hold utover 1800-tallet. Myndighetene ønsket en moderne ensartet arkitektur over hele landet både i Norge og Finland. Riktignok tilpasset menighetenes økonomi, men forskjellig fra alderdommelige stiltradisjoner og grovere lokalt håndverk. Lokale tradisjoner vek derfor i

økende grad plassen for nye og internasjonale former, konstruksjoner og teknikker. (Eldal 2002, s.15).

I Norge og Finland ble det utarbeidet mønstertegninger for kirker av profesjonelle arkitekter med akademisk skolering. Riktignok ble det gjort lokale tilpasninger, og kirkene på landet var enklere og mindre, samt preget av de lokale byggmestrene. Stedets prest, en tegnekyndig offiser eller en lokal byggmester kom ofte med første utkastet som ikke ble godkjent av Kirkedepartementet i Kristiania (Oslo) eller Overintendantkontoret i Helsinki. Likevel ble kompromisser inngått siden kirkebyggere ikke behersket en nye formverden og ukjente konstruksjoner, men bygget utfra erfaring og nedarvet kunnskap og trolig hadde lite til overs for tegninger og akademisk byggestil. Det var derfor ikke alltid samsvar mellom tegningene og det ferdige resultatet. Arkitektene var gjerne av utenlandsk opprinnelse og hadde fått sin utdanning der, slik at kulturforskjellene var store. I byene var det ikke en tilsvarende kulturkollisjon mellom lokal byggeskikk og akademisk arkitektur. Der bodde arkitektene og kyndige bygningsfolk, og det var mer penger til bygningene som helst skulle være i stein. Det var idealet for monumentalbygg og ofte påbudt på grunn av brannfaren.

I Finland ble utviklingen av klassisismen påskyndet av at Overintendantembetet i Stockholm blandet seg inn i kirkeanliggender. Alt i 1759 fikk kontoret som oppgave å kontrollere byggeplaner for kirker. Alle planer og restaureringer skulle godkjennes av Overintendantkontoret. Det gav en utvikling i mer akademisk retning, og gjorde stein til hovedbygningmaterialet. Siden små menigheter ikke hadde råd til dyre steinkirker fikk trekirkene i stedet klassisistiske detaljer som søyler, pilastre og trekantgavler for å illudere antikkens tempelarkitektur i stein. I 1776 kom en forordning om å bygge i stein for å spare skogen, men det hindret ikke at det fortsatt ble bygget i tre. Finsk trearkitektur kjennetegnes av enkelhet og fravær av rikere dekorasjonsformer, noe som gjorde at empiren tross alt ikke følte så fremmed. (Wickberg 1959, s. 9-11).

I 1810 fikk Finland sitt eget Overintendantkontor med italienskfødte Charles Bassi som sjef. Alle arkitektene kom fra utlandet, for det fantes ingen arkitektutdanning i Finland, som i 1809 ble storfyrstedømme under Russland etter århundrer med svensk overherredømme. Både Helsinki og Åbo (Turku) ble bygget opp igjen med regelmessig helhetlig byplan og monumental arkitektur i empire etter branner i 1808 og 1827. Noen av byggverkene var

influert av St.Petersburgs overdådige empirestil. Finland ble således påvirket av klassisismen både fra vest og øst.

Etter den klassistiske perioden var arkitekturen preget av ekletisme fra ca 1840 – 1900. Noen av de mest avsidesliggende landene i Europa, Norge, Finland og Russland, var sånn sett på linje med utviklingen på Kontinentet, slik de også var under kristningen i middelalderen.

4 Tre grensekirker

4.1 Kong Oscar II kapell i Grense Jakobselv

«Den er saaledes bygget paa den yderste Pynt af norsk land, som den norske Kirkes sidste Vagttaarn imod den østlige Kolosses forskjellige Troesbekjendelser og som et Mærke paa, at der begynder, eller, om man vil, ender Kongeriget Norges udelelige og uafhængige land.»

Slik beskriver Jens Andreas Friis kapellet i Grense Jakobselv på sin reise i 1867.

Kapellet i Grense Jakobselv i nåværende Sør-Varanger kommune ble innviet 29. september 1869. Det ble tegnet av arkitekten Jacob Wilhelm Nordan (1824-92) i Kristiania. Nordan var den mest produktive arkitekten i Norge på slutten av 1800-tallet, og tegnet i alt 96 kirker. Fra 1869 var han fast kirkekonsulent for Kirkedepartementet. Kapellet ble vedtatt bygd ved Kongelig resolusjon i 1865. Nordan laget opprinnelig en tegning for en trekirke (fig. 1), men Stortinget bestemte senere at kirken skulle bygges i stein. Nordan justerte da tegningen for å tilpasse den det nye materialet.¹² (fig.2). To år senere startet byggearbeidet, og i 1869 sto kapellet ferdig. Kapellet i Grense Jakobselv var den gang den eneste steinkirken i Finnmark. Det kostet 7979 spesiedaler å bygge kapellet, som ble finansiert med statlige midler fra Opplysningsvesenets fond.¹³

Kapellet er lokalisert i enden av Jakobselvas delta, ved den sørøstlige delen av munningen av Varangerfjorden. Det er plassert på en knaus inntil fjellrekka som danner elvedeltaets vestkant. Fjellrekka er en av tre hovedakser i landskapet. Fjellrekka i øst på russisk side, elva,

¹² Nordans tegning til steinkirke har jeg ikke funnet verken i Riksarkivet, hos fylkeskonservatoren i Finnmark, Hålogaland bispedømme eller Den norske kirke i Sør-Varanger.

¹³ Torbjørnsen 1991, s.11

og fjellrekka i vest. En fjerde akse nå er veien som kom i slutten av 1960-årene. Aksene går i nord/sør, eller nordøst/sørvestlig retning. De følger dalen, som åpner seg mot nord. Kapellet synes godt i landskapet fra sjøsiden mot sør, fra russisk side mot vest, (fig. 3) og når man kommer landeveien nedover dalen. Mot vest står kapellet inntil fjellveggen. Det er ingen trær i området som hindrer innsyn til kapellet. Landskapstypen er havstrand og elvedelta med lave fjellpartier.

Grensen til Russland går i djupålen i elva. Grense Jakobselv ligger om lag fem mil i nordøstlig retning fra dagens kommunesenter Kirkenes, og er nå fraflyttet på vinterstid. Det er gudstjenester i kapellet ved juletider, påske og olsok.

4.1.1 Kapellens eksteriør

Byggmester Johnsen fra Nes på Romerriket ledet arbeidet med å bygge kapellet. Straffangene på Vardøhus festning deltok i byggingen, sammen med de to-tre nybyggerfamiliene som hadde bodd i Grense Jakobselv siden 1851. Kapellet ble bygd av naturstein, granitt og gneis, fra et steinbrudd som lå «100 alen» fra byggeplassen. Veggene er en massivkonstruksjon med irregulær stein murt oppå hverandre med forholdsvis brede fuger i mørtel. Det er ikke brukt kvaderstein i hjørner, absiden eller andre steder på bygningen.

Saltaket har kvadratiske skifersteinsheller. Taket ble tekket med skiferstein i 1906, og erstattet det opprinnelige teglsteinstaket som hadde fått store skader. Takkonstruksjonen består av sperrer med hanebjelke. På taket på skipet er det tre små lysåpninger på hver side, noe som gir overlys inn på kaldloftet. To tilsvarende lysåpninger finnes på absidens tak mot øst. Kapellet står rett på steingrunn, på selve grunnfjellet. (fig. 4)

Kapellet er en langkirke med tårn mot nord/nordøst, skip og korabsiden mot sør/sørvest. Det er en avtrapping fra tårnet til skipets tak, og mot absiden som er lavere enn skipet. Det høyreiste tårnet står over inngangspartiet i nord/nordøst. Tårnfotens kvadratiske grunnplan er smalere enn skipet, og rommer inngang og våpenhus. Korapsiden er lagt som et smalere og lavere volum til skipet, har brutte hjørner og er nedvalmet i fem partier. (fig 5). Tårnet går rett opp uten avtrapping, men plasseringen av vinduene bidrar til å dele tårnet i tre etasjer.

Kapellets vindusåpninger er relativt små, regelmessig plassert og markeres ekstra av trelemmene i okerfarge. Skipets langsider har tre vinduer på hver side, med rektangulær høyreist form som avsluttes øverst i en spissbue. De har rød teglstein rundt åpningene og trappes av i recesser innover mot glasset. Vindusformen gjentas i vinduer mot øst og mot vest. Det bidrar til å gi kapellet en symmetrisk komposisjon. Tårnet er utstyrt med et lansettvindu over inngangen, og to tilsvarende vinduer på øst- og vestsiden. Over disse, i høyde med klokkehuset, er det tre rektangulære vinduer med trepassbue.

Saltaket har kvadratiske skifersteinheller. Taket ble tekket med skiferstein i 1906, og erstattet det opprinnelige teglsteinstaket som hadde fått store skader. Takkonstruksjonen består av sperrer med hanebjelke. På taket på skipet er det tre små lysåpninger på hver side, noe som gir overlys inn på kaldloftet. To tilsvarende lysåpninger finnes på absiden mot øst. Tårnets sammensatte form reiser seg fra en pyramideformet takhette opp i en åttekantet høy og spiss form som avsluttes med et spir. Hele takhetta er belagt med kobber. Takrennene fra 1906 er i samme materiale.

Den bratte steintrappen opp til inngangen er dekket med heller av rød sandstein og gelenderet er enkelt uten ornamentikk, rettvinklet, utført i smijern og malt svart. Det murte vegglivet avsluttes med en portal murt i teglstein med avtrapping (recesser) som går rett over i en spissbue. Døra i portalen er tofløyet og har vertikal pløyd trepanel, og okerfargen skaper sammenheng med trelemmene ved vinduene. Dørbeslagene i svartmalt smijern er kraftige og ornamenterte. Over portalen er det innmurt en navneplate i støpejern med krone og inskripsjonen Kong Oscar II Capel i forgylt skrift mot svart bunn. En enkel lampe i råglass er plassert over navneplata. (fig.6). Disse enkle, men tidstypiske trekkene, er alle med på å plassere kapellet i samtidens arkitektoniske språk.

4.1.2 Inventar og interiør

Våpenhuset med trapp i vest opp til tårnet og inngang til skipet gjennom en dør med spissbueformet åpning. Skipet har tilsvarende bred spissbueformet åpning mot koret, et trappetrinn høyere enn skipets gulv. De tre vinduene i skipet på hver langsider har sprosser i støpejern, og i spissbuen er det farget glass i rødt, grønt og blått. Veggene er i pusset mur, og hvitkalket som veggene i våpenhuset og absiden. Gulvbordene er i tre, og gråmalt. Mesteparten av det øvrige treverket i inventar og interiør er eiketreådret. (fig.7).

Den flate himlingen er i tre, og har ingen bærende funksjon. Her er et bjelkelag lagt i to skift, avfaset mot veggen. Bjelkene er lagt i et vertikalt og horisontalt mønster, og de rektangulære rutene som dannes bidrar til å forsterke skipets form og lengdevirkning. Bjelkene er malt med en laserende farge i mørkere okertone enn himlingsbordene over. Denne fargebruken sammen med det geometriske rutemønsteret gir himlingen en skulptural virkning i et rom nesten uten dekor. I koret følger himlingen halvoktogonalens form. Bjelkene er dekorerte mot avslutningen inn til veggen, og stråler ut fra et midtpunkt formet som en halv sol. (fig 8).

Kirkeinventaret er en blanding av originalt og nytt, men er for det meste opprinnelig. Prekestolen er plassert øst for midtaksen ved den brede spissbueformede koråpningen. Den er halvoktogonal, og står på en åttekantet sokkel med søyle. Prekestolens treverk er eiketreadret, unntatt de fem pyramidefyllingene i rammeverket som er ådret for å illudere flammebjørk. To smale lister rundt prekestolen er malt svart som ibenholt. Øst for prekestolen står et enkelt flyttbart hvitt trekors i en rikule. På hver side av midtaksen er det høyryggede eiketreadrede kirkebenker, med avrundede benkevanger, ni på hver side av midtaksen.

Døpefonten er hvitmalt, i tre, og står vest for midtaksen mellom koråpningen og alteret. Også her går åttekantede formelementer igjen. Søylene står på en åttekantet sokkel som avsluttes med en ring som holder dåpsfatet.

Alteret er frittliggende med passasje på baksiden, og alterområdet er hevet over korets gulv. Alterringen utgjøres av en halvsirkel, og knefallet er trukket med naturfarget skinn. Bak det rektangulære alterbordet står en altertavle malt av presten Gustav Adolf Lammers (1802-1878). Bildet er signert i 1867. Motivet er den korsfestede Jesus mot et mørklagt Jerusalem. Billedfeltet avsluttes med en rundt bue og et kors over den spisse gavlen og altertavlen har en fial på hver side med en spirlignende avslutning. (fig. 9).

Det er tre kongelige minnetavler i marmor i kapellet. Unionskongen Kong Oscar II gav den første minnetavla etter besøket i 1873, da kapellet fikk sitt navn etter kongens eget ønske. Tavla har tekst på norsk og samisk. På norsk står det: «Kong Oscar II hørte Guds ord her den 4 de Juli 1873». Tavla ble montert inn i veggen over stedet kongen hadde sittet. Ved 100 års jubileet ble en ny marmorplate med navnene til Kong Olav V., og kronprins Harald og kronprinsesse Sonja montert vest for inngangen til skipet. Også kronprins Haakon fikk en

minnetavle da han besøkte kapellet i 1996. (fig. 10). En minnetavle over de første fastboende i dalen som kom i 1851 henger ved inngangen til skipet øst for midtaksen.

I 1889 ble det satt inn en ovn i det tidligere uoppvarmede kapellet. 80 år senere ble ovnen fjernet for å gi plass til et orgelet som står mot skipets sørvegg, ved åpningen mot koret.

Kapellet hadde da fått elektrisk oppvarming.

Kapellet ble hvitkalket i 1883 etter forslag fra Fyrdirektøren (fig 11). Først ble siden som vendte ut mot havet hvitkalket, året etter ble hele kapellet hvittet. Det skulle fungere som landemerke for fiskerne som hadde vanskelig for å se steinkirken med samme farge som den grå fjellgrunnen det sto på. Siden er kapellet hvitkalket flere ganger før det ble sandblåst tilbake til sitt opprinnelig utseende i forbindelse med en stor restaurering ledet av kunstneren Oscar Bodøgaard til 100-års jubileet i 1969.¹⁴

En liten prestestue i tre ble bygget samtidig med Kong Oscar II kapell. Den ligger et par hundre meter sør for kapellet. Prestestua er hvitmalt med okerfargede trelister rundt vinduer og døra. Kirkegården ligger i nordlig retning ved kapellet, og har både lutherske og russisk-ortodokse kors over gravstedene.

Kapellet er i dag i god stand etter flere restaureringer, som vanligvis har skjedd i forbindelse med kongelige besøk. Nesten alt inventar og interiør er bevart, og fargene er de opprinnelige, ifølge Bodøgaards restaureringsrapport.

4.2 Utsjok kirke

Utsjok kirke er Finlands nordligste kirke, og sto ferdig i 1853 etter en byggeperiode på tre år. Innvielsen fant sted i 1854. Kirken ble tegnet av den tyskfødte arkitekten Ernst Bernhard Lohrmann (1803-70). (fig. 12-14). Han var leder for Intendantkontoret i Helsinki, som tegnet og godkjente kirketegninger rundt om i landet. Tsar Nikolai I bevilget i 1842 midler til en kirke i Utsjok. Kirken med prestegård og kirkestuer (fig. 15) ligger i kulturlandskapet ved elvedeltaet på den kuperte vestre bredden av Utsjokeelva der den renner gjennom Maddojävri/Mantojärvi. Mens prestegården (fig. 16) og kirkestuene utgjør et kulturlandskap nede ved elvestranden, ligger kirken et par hundre meter lengre vest der dalen skråner

¹⁴ Restaureringsrapport fra Oscar Bodøgaard 1969, hos fylkeskonservatoren i Finnmark, upaginert

oppover. Kirken er omgitt av frodig, men ikke spesielt høy løvskog. (fig. 17). I dag går veien mellom prestegården og kirken. Den følger samme nord-sør akse som elva og dalen.

Deatnu/Tanaelva danner en tverrakse i landskapet i øst-vest retning.

Trekirken som steinkirken erstattet var fra 1701. Den hadde lenge vært i elendig forfatning, og ble revet da nykirken ble bygget. Det gamle sakristiet fra 1776 finns ennå, og er plassert sør for prestegården som hovedsakelig er fra 1843. Prestegården er tegnet av den tyskfødte arkitekten Carl Fredrik Engel (1778-1840). Engel er trolig mest kjent for å ha utformet den nye byplanen med klassisistiske arkitektur i Helsinki på 1820-tallet da byen skulle bygges opp igjen etter en brann. Han var leder for intendantkontoret før Lohrmann som tegnet steinkirken i Utsjok. I kirkestuene kunne langveisfarende gjester overnatte. De eldste er fra 1700-tallet, umalte og bygget i laftet tømmer. Kirken fra 1854 fikk også en inngjerdet kirkegård, som ligger i sør nær inngangspartiet. Både kirken, prestegården og kirkestuene er i god stand i dag.

4.2.1 Salkirke i naturstein og tegl

Utsjok kirke er en salkirke. Det rektangulære skipet utgjør hoveddelen, og gir kirken en klar blokkform. I en salkirke er kor og skip i samme rom med felles himling. Et tårn med kvadratisk grunnplan, smalere enn skipet, ligger mot sør, og kirkens hovedinngang er i tårnfoten. Sakristiet i nord er omlag halvparten så høyt som skipet, det er smalere og har egen inngang. Det har rett avslutning, rektangulær grunnplan og er føyd til i skipets lengderetning.

Kirken er bygget av naturstein i granitt og gneis, hentet fra et steinbrudd nær kirken. Steinen er hugget i en rektangulær form, slik at den flere steder ligner kvaderstein. Mellom steinene er det fuger av mørtel. Tårn og skip består hovedsakelig av grovt tilhugget stein. Sakristiet (fig 18) er bygget av rød teglstein, det er også det øverste partiet av tårnet. Vinduene har buer i teglstein, og dekor på kirkens eksteriør, som kors og gesims med tannsnittbord, er også i teglstein. (fig.19).

Bygningen er en massivkonstruksjon, der skipets vegger bærer saltaket. Sakristiet har et svakt skrånende pulttak som ligger an mot saltaket. Takkonstruksjonen består av en saksesperrelignende takstol med bindebjelke nederst. Takene er tekket med kobberplater, som ble lagt etter 2. verdenskrig.

Det høye smale tårnet med kvadratisk grunnplan, som delvis er innfelt i bygningens hovedkropp, har en tredelt elevasjon. Tårnet reiser seg i tre markerte deler, og hver del er avgrenset av en gesims. Det har hvitmalt elementer, lunettvinduer og rundbuer. På det første nivået/etasjen av elevasjonen er inngangspartiet, som er trukket inn i veggen, og innrammet av en hvitmalt list. Den tofløyede hvitmalt tredøra har fire kvadratiske fyllinger med dekor på hver side. Døra avsluttes med et lunettvindu, et rundbuet felt med glassruter delt av hvite sprosser. Over lysåpningen er det lagt en bue i teglstein. (fig. 20). På det andre nivået av elevasjonen utgjør et rektangulært felt i teglstein mesteparten av tårnets sørside, eller inngangsside. I dette feltet er det et bueformet vindu rett over gesimsen.

Den tredje delen av tårnets elevasjon er i klokkehushøyde, og består av takrytteren. Den er kvadratisk, og alle veggene er murt i teglstein. På hver side er det to rundbuede vinduer med lemmer foran. Gesimsen som avslutter elevasjonen har også tannsnittmønster. Den kvadratiske tårnhetta, som har tak med båndtekking i kobber, avsluttes ikke i en spiss, men med en kvadratisk hvitmalt lanterne med vinduer på fire sider. Over lanteren er en høy spiss kvadratisk tårnhjelm med knekk nederst. Avslutningen er et spir med kors.

På skipets sørvegg, som tårnet er plassert inntil og dekker en stor del av, er det to vinduer i to etasjer over hverandre mot veggens hjørner. Under takskjegget er det i alt seks hvite korsformede blinderinger med teglsteinsdekor rundt. Den samme dekoren finns på skipets nordvegg over sakristilbygget. Et utkraging i murverket i grunnmurshøyde går rundt hele kirken. Overgangen til taket under takskjegget – gesimsen – er markert med en tannsnittbord i rød tegl.

Vinduene på langveggen er høyreiste rektangler med kryssposter og lunettvindu øverst. Den rektangulære delen av hvert vindu har to stående poster og tre tverrposter. Vinduene er innfelt i veggen, mens buene over i teglstein er en avslutning av murlivet. På hver langvegg mot hjørnene er det to mindre vinduer i to rekker over hverandre, i alt fire på hver vegg.

Sakristiet er smalere enn skipet, og de tre synlige veggene er i rød teglstein. Døra på vestsiden har lik utforming som hovedinngangen på tårnfotens nordside. På sakristiets nordside er det tre store vinduer med lik utforming som på skipets langvegger, men litt mindre. På natursteinsveggen over sakristiet er det enkelt rundt rosevindu.

4.2.2 *Inventar og interiør*

Våpenhusets lille kvadratiske rom med hvitkalkede vegger og flat himling er utstyrt med en tofløyede hvitmalt dør med kvadratiske fyllinger som leder inn til hovedskipet. Galleriet med orgel ligger over skipets sørlige del. Det er støttet opp av to søyler og to halvsøyler ved skipets langvegger. I alt åtte mindre vinduer gir lys til galleriet. Kirken var uten orgel fram til 1992, og var den siste kirken i Finland som fikk orgel. Galleriet hører til det opprinnelige inventaret.

Skipet og koret er ikke atskilt, men utgjør ett rom. På langveggene gir de store rundbuede vinduene sammen med de hvitkalkede veggene mye lys til rommet. Lys kommer også inn fra vinduene i galleriområdet. Det er i alt ti benkerader på hver side i skipet, de to bakerste står på hver side under galleriet. Benkene er malt i en hvit laserende farge som viser treets struktur. Benkene har rett rygg, og vangene rett avslutning. Gulvbordene er umalte, og ligger i skipets lengderetning. Himlingen bærer bare sin egen vekt. Listverket er enkelt, med stor hulkil, og hvitlasert som benkene. (fig. 21).

På kortveggen fremst i skipet er alterområdet med altertavla. Altertavla med Jesu himmelfart som motiv, er fra 1924, og malt av August Koivisto. Billedfeltet har en stående rektangulær form med et rammeverk av halvsøyler med base og kapitel, og et entablatur kronet av et trekantpediment. Rundt altertavla er det malt et felt for å illudere en nisje i veggen. Før kirken fikk altertavle sto et trekors på alterbordet (fig. 22)

Knefallet er trukket med skinn, og alterringen har hvitmalt balustrade i halvoktogonal form med rektangulære fyllinger inne i rammeverket, slik som balustraden på galleriet. Alterbordet er rektangulært med en pilaster som avslutning på hvert hjørne.

Prekestolen står i et hjørne inntil østre langvegg litt trukket fram fra alterpartiet. Den er sylindrerformet, og mesteparten av treverket er ådret i en lys trefarge. Prekestolen står på en rund sokkel, og har riflet søyleskaft som er smalere øverst. Prekestolen er sirkulær med glatt overflate, og uten annen dekor enn et bånd med gullstjerner midt på stolen. Over prekestolen er det plassert en sirkulær baldakin med gulldekor og kors øverst. Bak prekestolen på skipets langvegg er et rundbuet blindvindu. Et trekors står foran prekestolen i en rikule i tre.

Det er tre dører inn til sakristiet. En utenfra, og to hvitmalt fyllingsdører på hver side av alterpartiet på korets sørvegg. I sakristiet oppbevarer presten utstyr til kirkelige handlinger, blant annet en prestekjole som er eldre enn kirken.

4.3 Boris Gleb kirke

Den nye kirken i Boris Gleb sto ferdig i 1874. Innvielsen skjedde 25 august samme år, etter en byggeperiode på to år. Arkitekt for guvernementet i Arkhangelsk, D.J. Vassiljev, tegnet kirken. Kirken med prestegård kostet 60.000 rubler. Den ble finansiert av statlige midler, samt pengegaver fra russiske offiserer i området, etter at storfyrst Aleksej hadde besøkt Boris Gleb i 1870 og uttrykt bekymring for den dårlige tilstanden til den lille trekirken fra 1565. Den nye tømrede trekirken var hvitmalt innvendig og lysebrun utvendig.¹⁵ Senere ble kirken panelt og rødmalt. Menigheten var på om lag 140 medlemmer og besto av østsamiske befolkningen i området, som tilhørte den russisk-ortodokse kirke.

Etter grensefastsettelsen mellom Norge og Russland i 1826 ble grensen lagt til djupålen i Pasvikelva. På vestsiden av elva der Boris Gleb ligger et kvadratkilometer stort område russisk land, mens resten ble norsk territorium. Kirken ble ansett å ligge på hellig russisk jord siden den ble bygget av Trifon. Strategiske grunner og det gode laksefiske i fossen ved Boris Gleb kan og ha spilt inn. Området på østsiden av elva ble russisk territorium.

Kirken står på et platå ved elvebredden. Den ligger på et lite nes som stikker ut på Pasvikelvas vestsida. Rundt kirken er det i dag gjengrodd med tett bjørkeskog og gress der det tidligere lå bebyggelse i form av små tømmerhus. Topografien i området består av små fjellknauser. Aksene i terrenget utgjøres av elva og fjellrekkene.

4.3.1 Gresk tempelfasade og løkkupler ved Pasvikelva

Boris Gleb kirke har en langstrakt grunnplan. Den er likevel en blanding av langkirke og sentralkirke, med tårn i sør mens koret avslutter bygningen i nord. Kirken har en sammensatt plan, og består av fire ulike volum. Disse volumene eller leddene er rektangler i ulik størrelse som ligger med langsiden på tvers av kirkens lengderetning. Unntaket er skipet, som er

¹⁵ von zur Mühlen s.42. Storfyrst Aleksej bestemte at kirken fra 1565 skulle overbygges med tak og restaureres for å bevares for etterleken. Storfyrsten bevilget også 12 helgenbilder og en lampe av sølv til den nye kirken.

kvadratisk i grunnplan. Den sammensatte grunnplanen (fig. 23) kan avleses i eksteriøret, der forrommet og koret på hver sin sideende av kirken er smalere enn resten av bygningskroppen. Det gir kirken antydning til korsform, der skipet utgjør små korsarmer. Kirkens grunnplan kan også sees som en variant av et seksarmet latinsk kors. (fig. 24). Boris Gleb skiller seg fra kirken i Utsjok og kapellet i Grense Jakobselv som begge er langkirker med en enkel grunnplan.

Ser man nærmere på proporsjonene i kirkens plan, så har koret og forhallen på hver side av skipets kvadrat nesten samme størrelse. Det skiller bare en halv meter på lengden til at leddene i planen er symmetriske om to akser – lengdeaksen og en tverrakse gjennom sentrum i skipet. Våpenhuset (narthex) er imidlertid føyd til i lengdeaksen. Kirkens plan bygger klart på geometri og faste mål. Våpenhuset med siderom har samme bredde som skipet, men halvparten av lengden. Det gjør at dette leddet i planen har en størrelse som halve kvadratet i skipet. Et rektangulære ledd utgjør starten på vandringen inn i kirken, det er tredelt, med våpenhus i midten. (fig.25).

De fire bygningsleddene har ulik utforming og høyde. Det er en avtrapning fra tårnet i sør til koret i nord, men skipet er høyere enn forhallen. Tårnet og skipet er fremhevet ved at det er løkkupler på disse takene. Over takrytteren på nartex er det et åttekantet pyramidetak. På dette taket står en lanterne med vinduer på åtte sider, og over lanternen er det en løkkuppel med spir i form av et ortodoks kors som avsluttes med en sirkulær værhone. En tilsvarende, men større, løkkuppel med lanterne, spir og værhone er plassert over skipets pyramidetak. Taket over koret er nedvalmede på tre sider og har samme høyde som skipets saltak. På skipets langsider er den nederste del av et trekantpediment over vinduet, med tannsnittdekor. Takene har båndtekkning, og er dekket av grønmalte sinkplater. Tårnhetta er også dekket med kvadratiske grønne sinkplater. (fig. 26).

Kirkens grunnmur består av naturstein lagt i mørtel. Kirken er bygget i laftet tømmer med slette hjørner, men utvendig kledd med pløyd slett liggende rødmalt panel. De horisontale veggflatene brytes av pilastre, som ikke har noen bærende funksjon. Pilastrene, gavlene, tannsnittbordene og vindusomramming er hvitmalt. Den eneste inngangen til kirken ligger i sør. Trappa er i umalt tre, uten gelender og med tre trinn til et repo som er like bredt som døra.

Kirkens to langsider er inndelt i kvadrater satt inni hverandre. Det minste er vinduet, det nest største omrammingen med pilastre på sidene og tannsnittbord øverst, mens resten av veggen som avsluttes med en større tannsnittbord, også er kvadratisk. Korets vegg mot nord er et kvadrat, det samme er klokkehuset på tårnet. De tre leddene på den langstrakte bygningskroppen, unntatt det kvadratiske skipet, er høyreiste rektangler.

Skipets elevasjon er fremhevet med pilastre, trekantpediment og tannsnittborder. Disse motivene går også igjen på tårnpartiet. Langveggene har lysåpninger i ulike utforminger. På hver side er det tre vinduer i samme høyde. Vinduene i tårnfoten og forhallen er høyreiste rektangler, og inndelt med en stående post og to liggende. Vinduet i skipet er tilnærmet kvadratisk. To pilastre med base og kapitel er plassert ved siden av vinduet. Over pilastrene er det en tannsnittbord på høyde med gesimslista som går rundt hele kirken unntatt på kortveggen i sør. Over hovedvinduet og gesimslista er det et trekantpediment, mens en tannsnittbord avslutter vegglivet øverst. Koret har ikke vinduer på langsiden, men derimot to lysåpninger i form av høyreiste rektangler symmetrisk plassert på kortsiden mot nord. (fig. 27).

Inngangsfasaden har seks ledd fra trappa og til spiret som avslutter tårnet. Vegglivet er delt i tre deler ved hjelp av pilastre med base og kapitel, og midtdelen som inneholder døra er dobbelt så bred som veggfeltene på sidene. Over pilastrene er en gavl, og under denne i midtaksen over døra et høyreist rektangulært lite vindu med spiss avslutning i samme form som gavlen. Døra er et høyreist rektangel, med enkelt listverk rundt. Den er i tre, grønnmalt, og inndelt i ruter i ulik størrelse ved hjelp av listverk. (fig. 28). Hjørnene på kirkens framside har rødmalte vertikale lister. Sørveggen opp til takrytteren minner om en gresk tempelfasade, og er bygd opp av samme elementer som skipets fasader.

Fasaden på inngangspartiet har egen takavslutning som skråner innover mot takrytteren, og på langsiden har dette taket gavlavslutning. Alle tak og gavler på hele kirken ser ut til å ha samme vinkel. Takrytteren er en kube, med fire høyreiste rektangulære lysåpninger på hver side. Dette er også klokkehuset. Her var det opprinnelig åtte klokker, nå er bare to igjen. På hver side av de fire åpningene er det vertikale søylemotiver i form av pilastre, som krysser de horisontale listene. Takrytteren er dekket av en åttekantet tårnhette med et oppbygd gavlfelt på hver side. Tårnhetta starter i kvadratet og går over i en åttekant som fortsetter i en lanterne

med vinduer på alle åtte sidene. Lanternen krones av en løkkuppel som går over i et ortodoks kors med sirkulær værhanne.

4.3.2 Inventar og interiør

Våpenhuset er kledd med stående panel malt i mørkbrunt og hvitt. Himlingen er flat og i hvitmalt panel. I rommet på østsiden av våpenhuset går trappa opp til tårnet. En enkel hvitmalt tofløyet tredør i en tilnærmet kvadratisk døråpning fører inn i neste rom. Rommet har hvitmalt stående panel. Det er en del av inngangspartiet, og her selges religiøs litteratur og lys i forbindelse med gudstjenesten. På veggene er det bilder med religiøse motiver. Udøpte, botferdige og ekskommuniserte skal tradisjonelt stå her, og ikke gå inn i skipet.

Skipet har hvitmalte panelte vegger, og et vindu på hver yttervegg. Himlingen har form som et spisst åttekantet telttak, som avsluttes med et lite horisontalt parti øverst. Himlingen har en annen form enn det utvendige pyramidetaket fordi den begynner lengre nede på veggen inne i skipet. Gulvet har umalte bord som i resten av kirken. Det er ingen benker i skipet, siden menigheten står under gudstjenesten.

Det mest iøynefallende i rommet er den forreste veggen som utgjøres av ikonostasen. Dette partiet ligger et trinn over gulvet i skipet. Ikonostasen er en hel billedvegg av ikoner, og skiller kirkeskipet fra alterrommet. Ikonene er malt på tre. I ikonostasens midtakse er porten – kongeporten – inn til alterrommet. Her er det plass til seks ikoner, men i Boris Gleb kirke er det bare de to nederste ovalene feltene som har bilder foreløpig. Ikonostasen er en enkel utgave (fig. 28), og ny i forbindelse med restaureringen i 1992, da kirken nærmest var tømt for utstyr. Foran ikonostasen står en lesepult.

Rangordningen på ikonostasen er nøye fastlagt. Til høyre for kongeporten er et ikon som viser Kristus, som har høyest rang. Videre utover til høyre er erkeengelen Mikael, og ytterst er helgenen Boris, den eldste av fyrstesønnene som led martyrdøden i 1015.¹⁶ Til venstre for porten i ikonostasen er Jomfru Maria fremstilt. Til venstre for henne er erkeengelen Gabriel, og ytterst helgenen Gleb, den yngre broren til Boris.

¹⁶ Boris og Gleb var sønnene til storfyrst Vladimir av Kiev (980-1015), som har fått æren for å ha innført kristendommen (fra Bysants) i Russland. Brødrene ble drept av broen Sviatopolk, og ble erklært martyrer

Alterrommet er stengt for menigheten og alle kvinner. Rommet er forbeholdt prester som er innviet i den russisk ortodokse tro. I alterrommets midtakse står alteret, og lengst inne i rommet alterikonet og høysetet. Et tilbedelsesbord står plassert i hjørnet mot nordøst.

Kirken er nå i god stand etter den siste restaureringen i 1989-92, der blant andre fylkeskonservatoren i Finnmark deltok. Den fikk da tilbake sitt tilnærmede opprinnelige utseende etter skader, manglende vedlikehold og en reparasjon fra 1959. Kirken ble skadet under krigshandlingene mellom Russland og Finland i 1944. Den eldste trekirken fra 1565 ble ødelagt, det samme ble prestegården, et hotell fra 1920 samt den øvrige bebyggelsen. Bare kirken fra 1874 ble stående igjen. Den har vært ute av bruk i lange perioder etter revolusjonen i 1917, men det var gudstjenester i kirken da Finland hadde overtatt området fra 1920-1944. Senere ble den blant annet brukt som lager og stall.

Det har ikke vært kirkegård tilknyttet kirken, østsamene har tradisjon for å begrave sine døde ute i naturen, blant annet finnes flere gravsteder på holmer i Pasvikelva.

Nå er det gudstjeneste i kirken, som ligger på militært russisk området, en gang i året. Det er 6. august, dagen for å minnes Russlands første kristne martyrer, Boris og Gleb.

5 Arkitektur og kontekst

Kirkearkitekturen forteller mye om den tiden da den ble bygget, men mange av kirkene som ble bygget på 1800-tallet har tradisjoner tilbake til middelalderen. De klassisk inspirerte kirkene har røtter tilbake til før kristen tid, til gresk og romersk arkitektur, og det var en innvending mot de under nasjonalismen. De har sentralplan, og symmetri og harmoni mellom bygningsdelene. Langkirkeplanen ble igjen den foretrukne form utover 1800-tallet, og nesten enerådende i Norge fra 1860. Kirkens planform har og ulik symbolsk betydning. Langkirken uttrykker frelsesveien, vandringen mot himmelen. Sentralkirken uttrykker stedet, sentrum og Guds nærvær blant oss. (Sæther 2001, s.23).

Den en østlige kristne bysantinske kirken har sentralplan. Den har gjerne et likearmet gresk kors med kuppel over hver korsarm, samt en i midten over krysset. Denne formen tilhører den klassiske tradisjonen, og ble foretrukket under renessansen – i den grad den kom til Russland

– og den nyklassiske perioden fra slutten av 1700-tallet og de første tiårene på 1800-tallet. Klassisismen har et problem med plassering av tårn siden antikke templer var tårnløse. Templene var bolig for gudene og hadde ikke noe interiør tilsvarende en kristen kirke. Men en kuppel eller et tårn i midten er det mest logiske i en tradisjon der symmetri, balanse og proporsjoner er sentrale elementer. En kirke i renessansen hadde ofte korsform med fem kupler for å få perfekt symmetri. Kuppelen symboliserer himmelvelvingen. Sirkelen var guddommelig, og en optimal geometrisk form. Idealet var en statisk addisjon av forholdsvis uavhengige perfekte deler (Sæther 2001, s .29).

Den russiskortodokse kirke har ikke prekestol. Prekestolens plassering ble derimot et problem i den lutherske kirke under klassisismen, der alt i kirkerommet skulle være symmetrisk. Mot slutten av 1700-tallet ble dette løst i form av et prekestolalter, men det fikk ingen stor eller langvarig utbredelse. Det første norske prekestolalteret i Norge kom i Kongeberg kirke i 1761. På 1700-tallet kom det og nye planformer som Y-kirken, men den var et særnorsk fenomen. Åttekantete kirker ble relativt vanlige både i Norge, Finland og Russland. Oktagonen var materialøkonomisk, og konstruksjonsmessig gunstig fordi veggene ble avstivet. En åttekantet kirke kan ha sirkelform med like kanter, eller være en variant av langkirken med korsarmer. Formene kunne og være enda mer sammensatt – Tangen kirke i Hedmark fra 1861 av Christian Heinrich Grosh (1801 – 1865) er en korsformet kuppelkirke, og samtidig en langkirke med oktogonal form. Et interessant trekk ved den er og at stavkirkeformer vises i tårnet som har gavler og tak som trapper seg opp over hverandre. (Eldal 2002, s 126)

Empiren favoriserte langkirkeformen i en periode mot stilsiftet til nygotikken særlig i Finland, selv om tempelarkitekturen var utgangspunktet. Salkirken, med skip og kor under sammen tak, ble vanlig. Dette gav en sluttet og enhetlig bygning etter klassiske idealer, og bare vesttårnet var lagt til et rektangulært hovedvolum, slik Utsjok kirke er et godt eksempel på.

5.1 Liturgi og kirkearkitektur

Synet på kirkens liturgi kan også være bestemmende for arkitekturen. Liturgien avspeiles i kirkens planform, og vil vise i hvilken grad Ordet vektlegges i forhold til altertjenesten. I den katolske kirken var koråpningen smal, og nesten skjult så menigheten hadde lite innsyn i hva som foregikk i koret. En radikal endring skjedde i synet på forholdet mellom Ordet og altertjenesten etter Reformasjonen i 1537. Ordet ble like viktig som nattverd og altertjenesten,

og det påvirket både bygningens eksteriør og interiør. Langkirken var godt egnet for det lutherske kirkerommet. Vektleggingen av Ordet vises ved at prekestolen ble introdusert i kirkens skip. Skipet, menighetens forsamlingsrom, fikk med det større betydning. Messen ble forkynt fra en prekestol i stedet for lektoriet som var en avsats eller galleri i skipet over koråpningen i en katolsk kirke. Presten var likevel fortsatt høyt hevet over menigheten. På 1700-tallet forsvant også etter hvert korskilleveggene, slik at menigheten fikk enda større innsyn i det som skjedde i koret.

Opplysningstidens tro på fornuften og en ny humanitet fra slutten av 1700-tallet endret liturgien og dermed utformingen av kirkerommene igjen, ved at Ordet nå fikk forrang fremfor altertjenestene. Skipet ble en prekensal, opplyst av store vinduer, der koret og alteret ble trukket inn i skipet og ingen kirkelige handlinger var skjult for menigheten. Katolisismens dunkle mørke og mysterier vek plass for prestens preken, kanskje fra et prekestolalter, og menigheten satt i et rom malt i empirens lyse farger.

Mot midten av 1800-tallet hadde ikke lenger Ordet samme forrang som under klassisismen, prekensalen forsvant, og det ikke-fornuftsbaserte delene av liturgien, knyttet til korpartiet, fikk økt betydning på ny. Koråpningene ble aldri så smale som i middelalderen, men koret kom tilbake som eget bygningsledd under nygotikken. Om mørket ikke ble reintrodusert så bar den nygotiske langkirken som nesten ble enerådende utover 1800-tallet preg av en annen liturgi enn under den katolske gotikken i middelalderen. Utformingen av kapellet i Grense Jakobselv er et eksempel på dette.

Den russiskortodokse kirke preges ikke av tilsvarende endringer av liturgien. I denne kirken har sakramentene forrang, «det aller helligste» befinner seg bak en ikonostas. Skillet mellom de geistlige og menigheten er så markant at kirkegjengerne er utelukket fra å se eller delta i prestenes handlinger - ikonostasen adskiller fysisk koret eller alterområdet fra skipet, menighetenes rom. Døren i ikonostasen er lukket for alle andre enn prestene, og de er alltid menn. Slik er det i Boris Gleb kirke, og i alle ortodokse kirker, der et fast sentrum, det statiske og evigvarende er vektlagt.

5.2 Kong Oscar II kapell – en borg i grenseland?

Fra 1850 til 1910 ble det reist 720 kirker i Norge, i gjennomsnitt 12 hvert år. Jakob Wilhelm Nordan, arkitekten for kapellet i Grense Jakobselv, tegnet flest kirker på 1800-tallet. Han står som arkitekt for 96 kirker, mens den mer kjente Christian Heinrich Grosh (1801-1865) skal ha levert tegninger til 79 kirker. Nordan var Kirkedepartementets konsulent for kirkesaker fra 1869, og laget tegninger til nøkterne og enkle kirkeprosjekter når menighetene på landsbygda ikke hadde råd til å engasjere egen arkitekt, og det hadde de sjelden.

Det tok to år å bygge kapellet i Grense Jakobselv. Byggmester Johnsen fra Nes på Romerriket ledet byggearbeidet, mens murersvenn Olsen fra Kristiania var leder for murerarbeidet. Straffanger fra Vardøhus festning og den lille befolkningen dalen var med på å reise kirkebygget. Steinen var usedvanlig pen, og murerarbeidet godt utført, ifølge kunstneren Oscar Bodøgaards restaureringsrapport. (Bodøgård 1969, unummerert side). At befolkningen i dalen deltok i arbeidet med å reise kapellet er en tradisjon fra middelalderen, da menigheten hadde pliktarbeid på kirkene. De hadde også plikt til å være med å betale for å få kirken bygget, men kapellet i Jakobselv hadde ingen privat finansiering, den ble betalt av statlige midler.

Kong Oscar II kapell har hatt funksjon som grensevern mot Russland, sjømerke for fiskerne og gudshus for en liten befolkning kolonister sørfra som kom i 1851. Kappellet ligger godt synlig på en fjellknaus, like ved en elvemunning. En slik plassering har tradisjon tilbake til middelalderen. Kirker på kysten lå også gjerne ved en seilingsled, og ble brukt som sjømerke, slik kapellet i Grense Jakobselv ble. For å synes enda bedre var det og hvitkalket i en periode på nesten 100 år. Det var Fyrdirektøren som ønsket at kapellet skulle hvitkalkes slik at det kunne sees fra båtene som var ute på havet. (Thorbjørnsen 1991, s.14). Kalking er også tradisjon fra middelalderen for å beskytte en bygning i stein mot vær og vind. Veggene på Kong Oscar II kapell er av bruddsteinsmur. Det gir bredere fuger, og muren er dermed mer utsatt for frostskafer og fukt enn for eksempel en tettere mur bygd med kvaderstein. Kappellet ble kalket i 1883, men sandblåst tilbake til sitt opprinnelige utseende under restaureringen til 100 års jubileet i 1969.

En liten prestestue og en kirkegård kom samtidig med kapellet. Kappellet fikk sitt navn under den svensk-norske unionskongen Oscar II (1872-1905) sitt besøk i Finnmark i 1873. Kongen

ønsket selv at kapellet skulle få navn etter han. (Evt. Note, dette ikke uvanlig, før monogram som korskille1600-1700-tallet). Navneplaten står over inngangsportalen.

5.2.1 Nygotikk i gammelt russisk sameland

Kong Oscar II kapell er en langkirke med et lavere og smalere kor med absidial avslutning i nordøst, og et kvadratisk tårn, smalere enn skipet, føyd til i sørvest. Trolig har det smale platået kapellet ligger på ført et lite avvik i den optimale øst-vest orienteringen, for kapellet får ikke plass på platået om koret skulle ligget rett mot øst, og inngangspartiet i tårnet mot vest. Kappellets plassering følger aksene i landskapet som elva, de parallelle fjellrekkene på norsk og russisk side, og veien som kom om lag 100 år etter at kirken ble bygget.

Langkirkene var nesten enerådende som ideal blant murkirkene da Kong Oscar II kapell ble bygget i 1869. Kapellet er utført i en enkel utgave av tidens gjengse kirkeformer, slik Jens Christian Eldal uttrykker det (Eldal 2002, s 46. Ved overgangen til nygotikken på midten av 1800-tallet ble koret et eget smalere og lavere bygningsledd i øst. I vest var inngangspartiet med tårn og våpenhus i første etasje en egen del føyd til hovedvolumet, skipet. Dette var volumfordelingen i de gotiske katedralene, så viktig som inspirasjonskilde for kirkebyggerne på 1800-tallet.

Etter det tyske protestantiske kirkemøtet i Eisenbach i 1861 ble denne volumfordelingen opphøyd til en norm. Eisenbach-regulativet var et resultat av en rekke kirkemøter, men var i praksis en tilslutning til den gotiske og romanske stilen som alt var etablert i Vest-Europa. Utgangspunktet var liturgisk. For at kirken skulle fungere hensiktsmessig som luthersk kirkerom måtte den ha rektangelplan med abside mot øst. Inngangen skulle være mot vest. Tårn og korsformer skulle ha bestemte proporsjoner. Kirkens verdighet skulle sikres ved å knytte seg til en velutviklet kirkestil med tradisjoner, da fortrinnsvis gotisk og romansk. Kunsten skulle tilpasses kirkens stil, og albertavlen og bildene ha motiver fra Frelseshistorien. Koret skulle heves minst et trinn over skipet. Prekestolen skulle plasseres ved korbuens pilar, og orgelet skulle plasseres på galleriet i vest. (Eldal 2002, s.39-41). Grense Jakobselv er bygget i tråd med disse retningslinjene, men galleri og orgel hadde det lille kapellet ikke.

Nygotikken som luthersk norm innbefattet og materialekthet og at konstruksjonen skulle vises. Steinbygninger var ikke lenger idealet i formgivningen som under klassisismen. Fra

1840 årene skulle byggestilene nå vise materialenes egenart. Trebygninger skulle konstrueres ut fra treets premisser, ikke se ut som steinbygninger. Kirker kunne fortsatt få samme hovedformer som murkirker, men konstruktive og dekorative prinsipper skulle baseres på treets egenart. Materialbruken ble mer variert. Upusset tegl, som nå ble vanlig etter knapt å ha vært i bruk siden middelalderen, skulle også være naturlig, uten utvendig puss. Store nygotiske kirker i upusset tegl ble bygget i byene, og noen ganger på landsbygda. (Eldal 2002, s 21-22). Tegl ble også brukt i dekor og profilert innramming, slik som i kapellet i Grense Jakobselv.

Gotiserende trekk ved kapellet er nettopp spissbuene over vinduene og recessene innover på døromrammingen i tårnfoten. Denne teglsteinen måtte hentes langveis fra. Taket var også belagt med teglstein fram til 1906, da det ble skiftet ut med skiferstein (Bodøgaards restaureringsrapport, 1969). Natursteinsmuren og det solide tornet gir kirken et litt borgaktig preg, som kan minne om romansk arkitektur. Eksteriør som preges av balanse mellom vertikale og horisontale elementer. Det oppadstrebende og vertikale i eksteriøret sees i vinduene og portalens gotiske spissbuer, samt tårnet. Den irregulære natursteinsmuren, det rektangulære skipet, og den moderate takvinkelen bidrar til et horisontal og rolig preg.

Også interiøret preges av harmoni og symmetri. Interiørmessig er kirken enkel, og de opprinnelige fargene er beholdt. Veggene er hvitkalkede, og skipet har tre store lysåpninger, noe som gir godt med lys til kirkerommet. Korbuen er bred med gotisk spissbue, og gir godt innsyn til alterområdet. Kirkevangene har oval form, benkene er åpne og treverket er eiketreadret. Det var vanlig at treverket skulle imitere en edlere tresort. (Eldal 2002 s.54) og ådringen går igjen i nesten alt treverket i Kong Oscar II kapell. Prekestolens halvoktagonale utforming med pyramidefyllinger i rammeverket er tidstypisk, og etterfulgte klassisismens sirkelformede prekestoler. Den oktagonale utformingen på søylen under prekestolen går også igjen på døpefonten, og bidrar til helhet og harmoni.

Orgelet fra 1969 framme ved koråpningen på skipets vestvegg skaper balanse i forhold til prekestolen på andre siden av midtgangen. Tidligere sto en vedovn plassert på hjørnet mellom kor og skip. Den kom i 1880-årene da de fleste kirker i Norge fikk oppvarming, men ble fjernet da elektrisitet ble installert.

Åpen og dekorative takstoler med synlig konstruksjonen var vanlig i mange nygotiske kirker, særlig i større kirker i byene. Kong Oscar II kapell har flat himling i tre, som skjuler et kaldloft og yttertaketets konstruksjon. Det er en rimeligere løsning enn åpen takstol eller murte hvelv. Men himlingen i kapellet har en dekorativ utforming, malt i en laserende okerfarge, og der de bærende elementene, bjelkene, er fremhevet ved en mørkere okertone. Okerfargen går og igjen på vinduslemmene og døren. Himlingen i koret følger den halvoktagonale formen på absiden, og bjelkene former et sollignende mønster.

Et mer originalt trekk ved kapellet er en altertavle med originalt maleri. Det var vanligvis forbeholdt store kirker i byen, mens mindre kirker gjerne fikk kopier eller bare et enkelt kors i Ved midtaksens avslutning i koret står en altertavle malt av presten Gustav Adolf Lammers (1802 – 1876), signert i 1876. Lammers var en allsidig mann. Han var utdannet prest, men tegnet og den første nygotiske kirken i Norge, i Bamble (1841-45). Korveggen i kirken fikk en uvanlig utforming med malerier utført av Lammers selv. Han var sterk motstander av vanekristendommen, brøt med statskirken og dannet den første frikirkemenighet i Skien. (Eldal 2002 s 98).¹⁷ I kong Oscar II kapell er motivet for altermaleriet den korsfestede Kristus mot et mørklagt Jerusalem. Omrammingen er typisk gotiserende, med spisse fialer. Altertavle med originalt maleri er eksklusivt i en liten kirke, det vanlige ville vært kopi av en kjent altertavle fra en større kirke i Norge eller utlandet. Presten Lammers var en allsidig mann, han tegnet den første gotiske kirken i Norge og malte altertavler, og dannet frimenighet

5.2.2 Vanlig kirke, uvanlig materiale

Kapellet var da det ble bygget den eneste steinkirken i Finnmark, andre samtidige kirker ble bygget i tre, som den første kirken i Sør-Varanger, i Kirkenes i 1962. Stedet fikk navn nettopp på grunn av kirken, men det bodde få mennesker på stedet før Syd Varanger gruver ble etablert i 1906. Kirken i nabosognet Nesseby fra 1858 ble og bygget i tre i en gotiserende sveitserstil. Begge kirkene ble tegnet av Grosh. Andre steder i landet ble det bygget steinkirker, men disse lå nesten alltid i byene. I 1840-årene ble de første murkirkene i middelalderinspirert stil bygget, den nordligste på Tjøtta. (Eldal 2002, s. 44).

Stein er et dyrere materiale enn tre, og i utgangspunktet ikke et logisk valg for en liten kirke nesten uten menighet i en utkant av Norge. Noen rike jordbruksbygder hadde steinkirker, som

¹⁷ Lammers skal ha vært forbilde for Henrik Ibsens Brand

Sør Fron i Gudbrandsdalen (1792) men dette hører med til unntakene. Også Røros og Kongsberg fikk store steinkirker på slutten av 1700-tallet. Stein var stort sett forbeholdt kirker i byene, der var mer penger til bygningsformål, samt at brannfaren ofte gav murpåbud.

De opprinnelig planene var som nevnt å bygge Kong Oscar II kapell i tre da bygningsvedtaket ble fattet ved Kongelig resolusjon i 1865. Arkitekt Jacob Wilhelm Nordan fikk i oppdrag å utarbeide en tegning for en trekirke, som ble kostnadsberegnet til 5200 spesialdaler. (fig. ..?) I 1867 vedtok Stortinget at kirken likevel skulle bygges av stein. Det ville være mer holdbart i det harde klimaet, og et steinbrudd fantes i nærheten av byggestedet. Nordan gjorde noen små endringer i forhold til sin opprinnelige tegning.

Valget av stein som materiale har trolig sammenheng med kirkens beliggenhet rett ved den russiske grensen, i tillegg til de ekstreme værforholdene. Det ble trolig og ansett som spesielt nasjonalt å bygge på grunnfjellet, selve Moder Jord. Tårnet er ikke spesielt høyt, men synes likevel godt i det åpne terrenget. Et høyere tårn ville og vært mer utsatt for å bli ødelagt av storm og lynnedslag.

Grensen mellom Norge og Russland ble trukket i 1826 i disse områdene som tidligere hadde vært fellesdistrikter. Både samer, nordmenn og russere brukte områdene til fiske, fangst og reindrift. Men verken riksgrensen eller fiskerigrensen fra 1830 ble respektert av russerne, ifølge amtmannen i Finnmark som sendte gjentatte klager til Indredepartementet om saken. Han ville ha stasjonert et orlogsfartøy i området. Kapteinløytnant Severin Andreas Heyerdahl, tidligere fogd i Øst-Finnmark ble bedt av Indredepartementet om å undersøke saken. 1861 sendte Heyerdahl en beretning til Indredepartementet der han foreslo at det burde bygges en kirke. Han mente de religiøse russerne ville respektere en kirke som uttrykk for norsk «Landhøihet», dessuten ville dalens lille befolkning få tilgang til et gudshus. En kirke var dessuten en rimeligere investering enn en festning. (Torbjørnsen 1969, s.29-30). Og i Stortingstidende 1866 (s 609-612)¹⁸ kommer det klart og tydelig fram at det ikke var befolkningens religiøse behov som var viktigste, men forsvarshensyn.

¹⁸ Jens Christian Eldal gjorde meg oppmerksom på denne kilden

«Dette Kapell var ikke saameget beregnet på at avhjelpe Befolkningens Trang til Geistlig pleie som at skulle være en Slags Monumentalbygning, hvorved Grændsen ble betegnet, hvorfor det måtte være ønskelig, at den oppførtes av Sten»

Pengene ble også bevilget raskt, og det tok bare to år å mure opp kirken og få den ferdigstilt. Fremgangsmåten, begrunnelsen og finansieringen viser hvilken strategisk betydning kapellet har som en visuell og territoriell markør. Stein symboliserer det solide og evige. Kong Oscar II kapell står fundert på selve grunnfjellet på norsk jord, riktignok en temmelig ny norsk jord, men plassering på grunnfjellet ble trolig sett på som spesielt nasjonalt.

Grense Jakobselv ble kolonisert i 1851 ved at tre familier sørfra med jordbruksbakgrunn fikk økonomisk støtte fra staten for å flytte dit. En kirke og fast bosetning skulle være et effektivt og fredelig grensevern. Dessuten ville folk fra dalene sørpå ha det rette nasjonale sinnelag, være bofaste og dyrke jorda, noe som var uttrykk for en høyerestående og mer kultivert livsform enn den de halvnomadiske samene hadde. Auditør (juridisk embetsmann) Chr. Wulfsberg gjorde en reise til Finnmark sommeren 1866, og var blant de som ivret for en kolonisering av Sør Varanger. Han mente grenseområdene burde befolkes med

«viljesterke, kraftfulle norsktalende individer – for eksemplel hederlige husmannsfamilier.» (Sør Varanger 1826-1906, s.59).

5.3 Utsjok kirke

Kirken i Utsjok er Finlands nordligste, men ikke den første på stedet. Den ble bygget i 1700, da kirken var under Kautokeino forsamling i Sverige. I likhet med Finnmark har Nord-Finland vært gjenstand for mange lands interesser de siste århundrene. Gjennom grensetraktaten mellom Sverige og Danmark i 1751 ble Kautokeino en del av Norge, det dansk-norske fellesriket. Utsjok ble en ny selvstendig forsamling under domkapitelet i Åbo, tilhørende Norrbottens län som de andre såkalte lappmarkene. Etter fredsavtalen mellom Russland og Sverige i 1809 ble Utsjok en del av Uleåborg (Oulo) län i storfyrstedømmet Finland fram til landet ble selvstendig i 1917.

5.3.1 Fra rotunde til langkirke - en lang prosess

Proessen fram mot å få bygget en ny kirke i Utsjok var lang og omstendelig, slik Marja Terttu Knapas har beskrevet den. I 1839 tegnet presten i Utsjok, Karl Fredrik Stenbäck, det første utkast til ny kirke, en liten rotunda av stein med en lanterne for kirkeklokkene midt på

taket. Da var den gamle lille trekirken i svært dårlig forfatning, og bare sakrestiet fra 1776 var brukbart. Forslaget om å bygge en steinkirke i et samisk område helt nord i Finland var svært uvanlig, og nærmeste steinbygning overhode på finske side var trolig middelalderkirken i Kemi ved Bottenvika. Kirkene i Torneå og Kemi lappmarker var ellers bygd av laftet tømmer (blockpelarkonstruksjon) med enkle former slik tradisjonen i Österbotten hadde vært helt fra senmiddelalderen. Domkapitelet i Åbo bifalte Stenbäcks forslag, men var i tvil om man kunne finne tilgjengelig materiale og kompetente arbeidsfolk til å bygge kirke i Utsjok. I 1836 hadde forsamlingen 356 medlemmer, og ventet ikke særlig befolkningsøkning. Nabo-distriktet Enare hadde i tillegg fått egen kapellan i 1838, og kom ikke lenger til gudstjeneste i Utsjok. (Knapas 1993, s. 246-247).

Intendantkontoret for Finland fikk i oppdrag av Senatet og lage tegninger til en kirke i Utsjok. I 1840 forelå tegningene, undertegnet av sjefen for kontoret, den kjente arkitekten Carl Ludwig Engel, som blant annet var ansvarlig for empirebebyggelsen i Helsinki på 1820 og 1830-tallet etter den store bybrannen i 1808. Men det var sønnen og elev av faren, Carl Alexander Engel (1818-1843), som laget tegningene til Utsjok kirke. Den har fortsatt form som en rotunde i stein med kuppeltak og rundbuede vinduer, men med et høyt og langt mer forseggjort klokketårn enn på Stenbäcks utkast. Kostnadsoverslaget ble på nærmere 27 800 rubler, drøyt 10 000 rubler dyrere enn Stenbäcks forslag. Stenbäck hadde laget et grundig prisoverslag, og blant annet tenkt på hvor man skulle finne stein, samt transportere den til byggestedet.

Om kirken i Utsjok hadde fått form som en rotunde hadde det blitt en av de siste i sitt slag av Pantheon-kirker i Finland. Stenbäck bifalte forslaget, men ville at inngangen til kirken skulle være i østlig retning, mot prestegården, kirkestuene og elva. Han foreslo at kirken skulle legges ut på anbud, også i Arkangelsk guvernement (fylke) i det nordlige Russland. Stenbäck, som var preget av romantikkens syn på urfolk som “de edle ville”, var bekymret for at bygningsfolkene skulle ha med brennevin som fordervet samene – han synes de drakk en god del fra før til hans fortvilelse.

Senatet gikk inn for kirkebyggingen i 1841, og at staten skulle finansiere den. Ett år senere bevilget tsar Nikolai de nødvendige midlene. Men anbudsrunderen gav ingen resultater, prosjektet ble trolig ansett som altfor usikkert. Landshøvding i Uleåborg, R. W. Lagerborg,

foreslo da en enkel trekirke i stedet for en rundkirke i stein, og Domkapitlet og Senatet var enige. Med Lappska ecklesiatickfonden og andre statlige midler ville myndighetene bygge ut de perifere delene av landet med “ordentlige” bygninger som i sentrale strøk. Kirkene og prestegårdene skulle ha en klassiserende stil - det var en forutsetning for at tsaren bevilget penger. De symboliserte også kirkens nyhumanistiske opplysningsideal. Marja Terrtu-Knapas skriver at en Pantheon-rundkirke i Utsjok kunne blitt sett på som sivilisasjonens og det velordnedes samfunnets triumf over barbariets siste rester i Europa (Knapas 1993, s. 252).

Ernst Bernhard Lohrmann hadde blitt leder for Intendantkontoret i Helsinki etter at Karl Ludwig Engel døde i 1840. Lohrmann gikk inn for en mindre påkostet kirke i granitt og upusset teglstein. Og Senatet mente en trekirke ikke ville være representativt nok i en så avsidsliggende landsdel. En steinkirke ville derimot for all fremtid bevare minnet om tsarens velvilje hos innbyggerne. (Knapas 1993, s.252). Lohrmann tegnet en langkirke med vesttårn i stein i 1848, i et annet formspråk enn de første utkastene. En entreprenør fra Uleåborg tok på seg byggeoppdraget. Kirken ble bygget på to år, fra 1851 til 1853, og ble innviet i 1854. Bygningsarbeiderne kom fra Gamlakarleby i Österbotten, og senere også fra svensk side.

Men den store steinkirken førte ikke til at flere gikk i kirken. I 1869 var det vanligvis bare en håndfull mennesker til stede under gudstjensten.

5.3.2 Fra klassisisme til middelalderformer

I Finland som i en rekke andre europeiske land varte den klassistiske perioden innen arkitekturen fra slutten av 1700-tallet til 1840-årene. Påvirkningen kom både sør og vest fra, samt fra øst – St. Petersburg, der Engel hadde bodd – på begynnelsen av 1800-tallet. Finland tilegnet seg det internasjonale klassiske formspråket for alvor først under empiren på 1800-tallet. Tidligere var det bare få og enkeltstående tilfeller av internasjonal arkitektur i Finland. (Wickberg 1959, s.11). Derimot hadde landet en lang og velutviklet tradisjon for å bygge i tre, og hadde for eksempel utviklet originale byggverk som dobbelkorskirkene i Karelen. Men det var de enklere formene for korskirker som dominerte fra 1750 – 1850. Den finske trearkitekturen har vært kjennetegnet av mangel på rikere dekorasjonsformer. Det har blitt pekt på at et enkelt klassiske formspråket dermed passet til finsk arkitektur. Både Helsinki og Åbo (Turku) ble gjenoppbygget etter bybrannene i henholdsvis 1808 og 1827 i monumental empirestil i stein med enhetlige byplaner etter mønster fra renessansens brede og rette gater i rutenett. Dette bidro til klassisismens sterke stilling i Finland. 1820 og 1830 årene var det stor

byggevirksomhet i landet. Foruten oppbyggingen av Helsinki og Åbo kom det til nye kirker, prestegårder og herregårder i stort antall. Etter Engels død i 1849 ble det roligere på byggefronten. (Wickberg 1959, s.80)

Opprettelsen av Intendantkontoret i Helsinki i 1810 med oppgave å godkjenne alle byggetegninger, førte til at kirkene ble bygget i en akademisk stil etter tegninger fra profesjonelle arkitekter. Som i Norge ble det utviklet typetegninger eller mønstertegninger for hele landet. De store kirkebyggemestrene som bygget blant annet korskirker i laftet tømmer, mangekantede kirker og frittstående klokketårn på 1600 og 1700-tallet mistet sin betydning på 1800-tallet, selv om den spesielle dobbeltkorskirken nådde sitt høydepunkt på begynnelsen av dette århundret i Karelen. Under empiren er ikke korskirken den vanligste typen som i nyklassisismens tidlige fase. På landsbygda kom det nå små trekirker i antikk tempelstil. Mot midten av århundret ble langkirken med vesttårn den foretrukne kirketype, og forble det i flere tiår framover. Denne planformen gir også et nytt formspråk, med inspirasjon tilbake til middelalderen og gotikken, i tillegg til romansk og bysantinsk arkitektur. I denne perioden var idealet fortsatt en steinkirke, helst i upusset tegl. Den eklektiske arkitekturen begynte i Finland rundt 1840 og varte til ca 1910. Den siste delen av perioden var som ellers i Europa preget av nasjonalromantikken.

5.3.3 Planform

Utsjok kirke er en typisk representant for empiren i Finland på et sent stadium. Middelalder- og renessanseformer var nå begynt å gjøre seg gjeldende, men bygningene hadde ennå en enkel kubiskhet og dempet dekorasjon. Arkitektene var fortsatt innflyttet fra utlandet, fortrinnsvis Sverige og Tyskland. Salkirken var den foretrukne form for sakralarkitektur under empiren. (Eldal 2002, s.19).

Utsjok kirke preges av klassisismens preferanse for sluttede/enhetlige volumer. Hovedvolum er det rektangulære skipet med koret under samme himling og tak. I nord avsluttes bygningen med et lavere sakresti med samme bredde som hovedvolumet. Det kvadratiske tårnet, som er betydelig smalere enn resten av bygningen, er ikke et selvstendig tilføyd volum, men delvis innfelt i bygningskroppen i motsatt ende av sakrestiet. Det gir kirken en enda tydeligere blokkform.

Kirken er bygget i lokal granitt, fra et steinbrudd i nærheten. Mesteparten av kirken er bygget opp av bruddsteinsmur, men sakristiet, vindusåpningene og deler av tårnet er av teglstein. Murverket består av fint tilhugde steiner, nesten som kvader. Det gir mindre mellomrom, med forholdsvis smale fuger. Taket hadde opprinnelig trespon, noe som er tradisjon i svensk i finske kirker i nord, men fikk kobbertekking i 1926 da det ble reparert. Lysåpningene i skipet er rundbuede og store, og kan minne om både romanske og renessanseforbilder. De gir mye lys inne i rommet, også til alterområdet. Dette er i tråd med ideene bak de rasjonalistiske strømningene i opplysningstiden, der kirkerommet gjerne var en prekensal som i Utsjok. Mysteriene og sakramentene hadde mindre betydning enn Ordet, og trengte ikke skjules av dunkelt mørke i et avskjermet kor.

Fasadens oppbygging på langveggene er preget av symmetri, og der lysåpningens plassering minner om påvirkning fra nyrenessansens elevasjon, et vanlig bygningstrekk rundt midten av 1800-tallet i Finland. Dette vises også i tårnets oppbygging, selv om den høye og slanke utformingen kan minne om at nygotikken er det kommende stilidealet nå. Inngangsområdet i sør består av en enkel portal i empirestil, det samme gjør døra inn til sakristiet i vest. Kirken ligger i nord-sør retning i akse med elva, veien, prestegården og kirkestuene ved bredden av Mantojärvi. Presten Stenbäcks ønske om at inngangspartiet burde vær i øst, og ikke i vest, der det ikke var bebyggelse, men bare øde skog- og fjellområder, ble ikke helt oppfylt. Resultatet ble en mellomløsning, kirken fikk inngang i sør, halvveis vendt mot prestegården og datidens boliger nede ved elvebredden. Kirkens lengderetning er godt tilpasset terrenget og aksene i landskapet. Kirken er plassert i den slake skogkledde åssiden, hevet over resten av bebyggelsen. Etter 2. verdenskrig ble Utsjok sentrum flyttet fem kilometer nordover, og ligger nå ved Tana-elva. Kirkestedet er ikke lenger i sentrum, men ligger for seg selv i utkanten av bygda.

Et interessant trekk ved kirken er blindingene med korsmønster i gavlene. Dette er en finsk tradisjon fra middelalderen, særlig 1400-tallet, og finnes på en rekke finske steinkirkene fra den tiden. Utformingen kan variere, men motivet er alltid korset. På kirkens nordlige gavlvegg over sakristiet er det et enkelt sirkulært rosevindu. På gotiske katedraler i middelalderen var disse vanligvis plassert over inngangspartiet i vest.

Innvendig preges kirken av det store skipet med alteret. Rommet er lyst og luftig, med lys ådring på treverket. Himlingen er flat og hvitlasert. Prekestolen er sylindrisk med glatt overflate og baldakin over, og er det eneste asymmetriske elementet i kirkerommet. Utsjok kirke var den siste kirken i Finland som fikk orgel, det skjedde i 1992. Orgelet ble plassert på galleriet over inngangspartiet i skipet slik tradisjonen er. Altertavle fikk kirken først i 1926. Det viser himmelfarten, og de tolv disiplene skal være malt etter lokale modeller i Utsjok. Lokalbefolkningen skal ha blitt oppbrakte over at de kjente igjen ansiktene til bygdefolket på altertavla.¹⁹ Bak alterområdet er det malt en list som for å illudere en nisje som en forlengelse av veggen bak alterpartiet.

Rette benkevanger og den sirkulær prekestolen er andre innretninger i kirkerommet som viser at dette er empirens inventar og interiør. Fargene er klassisismens lyse palett, i enkel utgave. Kirken er uten gotiserende formelementer eller dekor i eksteriør og interiør, med unntak av det enkle rosevinduet. Riktignok er langkirkeformen med tårn plassert over inngangspartiet typisk for nygotisk kirkearkitektur, men dette er også en planform som trolig har vært i kontinuerlig bruk siden middelalderen. Enskipede salkirker i stein var vanlig på 1200-tallet.

5.3.4 Kirkestedet Utsjok

Utsjok kirke er en del av et helhetlig kirkested. Foruten kirken består stedet av en prestegård i empirestil fra 1843 tegnet av Carl Ludwig Engel, og kirkestuer for langveisfarende overnattingsgjester som skulle til gudstjeneste. De fleste av kirkestuene er fra begynnelsen av 1800-tallet, og restaurert sist på begynnelsen av 1990-tallet. I utkanten av prestegården står ennå det gamle sakrestiet fra 1776, også det i god stand.

Kirkestuene er særegent for de nordlige områdene i Sverige og Finland, og de første ble bygget på 1600-tallet for folk med lang kirkevei. Det var kirkeplikt. Kirkestuer er ikke kjent fra middelalderen (Åman 1991, s.20) Fra 1600-tallet vokste tallet på kirkesteder på grunn av deling av sogn, og i innlandet ble det anlagt kirker og markeds plasser for samene. Gjennom Lappmarkskolonisasjonen spredte bosetningen seg langs elvene og innsjøene. Den svenske kongen Gustav Vasas ville bosette folk i øde samiske områder blant annet for å innlemme de såkalte fellesdistriktene i det svenske riket. Koloniseringen gikk langsomt nordover og førte

¹⁹ Samtale med presten i Utsjok, Arto Seppanen, i august 2003

til mange konflikter mellom finner/svensker og samer. og kom de første nybyggerne til Enare, Utsjok nabodistrikt.

På noen kirkesteder var det også fra gammelt av markeds plass, som i Utsjok. Kirkestedene kunne ha en gammelmodig bebyggelse og organisering. Kirken med de små kirkestedene og de nærliggende boligene kan sammenlignes med bebyggelsen som oppsto rundt borgen og de spontane og organisk oppgrodde omkringliggende husklyngene. Andre kirkesteder var vel organiserte tettsteder med regelmessig ruteplan og mer moderne bebyggelse, og administrative knutepunkter i store og spredt bebygde sogn. (Åman, s. 23).

Det er ikke rimelig å forvente en stor steinkirke på et lite sted som Utsjok. Men i motsetning til befolkningen, som bokstavelig talt har vandret over grensene i forbindelse med reinflytting, eller for å fiske i Varangerfjorden i Finnmark eller på Fiskarhalvøya i Russland, er en steinkirke noe stabilt og ikke flyttbart – en kontrast til det nomadiske livet til samene i områdene.

Utsjok er nå et godt bevart og enhetlig kirkested i det gamle kulturlandskapet ved Mantojävri. Kirken er fortsatt i ordinær bruk.

5.4 Boris Gleb – et gresk tempel i Pasviks skoger

Boris Gleb kirke viser at Russland har en annen bygningstradisjon enn det vestlige Europa, til tross for et felles utgangspunkt i det gamle Hellas og antikken. Boris Gleb ligger i dag som det har gjort siden 1874 mest som et lite gresk tempel, riktignok bygget i tre og med løkkuppel, i Pasviks store skoger. Arven fra en fjern fortid er lett å kjenne igjen i kirkens utforming. I 1874 da kirken sto ferdig etter en byggetid på to år var den omgitt av små tømmerhus der stedets østsamiske befolkning holdt til om våren, samt i august på vei til høstområdene som lå på begge sider av Pasvikelva. Den gamle kirken, som ikke var så ulik den øvrige bebyggelsen, ble stående ved siden av den nye. Boligene var små umalte tømmerhus, og den gamle kirken skilte seg ikke så mye ut fra den øvrige bebyggelsen slik den er kjent fra fotografier fra slutten av 1800-tallet. (fig. 29). Den nye kirken og prestegården var derimot fremmedelementer i forhold den øvrige bebyggelsen.

Kirken bygget på befaling av storfyrst Aleksej av Russland etter at han hadde vært på besøk i området 23 juli i 1870. Storfyrsten beordret at den gamle forfalne kirken skulle overbygges med et tak og bevares for ettertiden, samt at det skulle bygges en ny kirke verdig stedets gamle tradisjoner. Han forærte personlig 12 helgenbilder og en lampe av sølv. Kirken ble planlagt og tegnet av arkitekten for guvernementet i Arkhangelsk, D. V. Vassiljev. Guvernøren i Arkangelsk, grev N. P. Ignatiev, var til stede da kirken ble påbegynt i 1872. Kirken ble bygget av tømmer og panelt utenpå, malt hvit innvendig og lysebrun utenpå. Kirken og prestegården kostet 60.000 rubler. Storfyrsten så også at det var bygget en nye solid steinkirke i Grense Jakobselv rett ved den russiske grensen. Også Kirkenes hadde fått ny kirke. Som for kapellet i Grense Jakobselv ble det ganske raskt bevilget statlige midler, samt foretatt en kronerulling blant offiserene i området. Tømmeret ble hugget på Elvenes på norsk side av grensen, noen hundre meter fra Boris Gleb, ved elvemunningen av Pasvikelva.

Det første kapellet i Boris Gleb ble bygget angivelig i 1565 av munken Den hellige Trifon, som skal ha kristnet samene i området. Kapellet var svært lite og enkelt, med skip og kor, ortodoks kors og løkkuppel på taket, samt ikonostas. Trifon hugget selv tømmer og planker og bygget kirken helt alene, ifølge myten, eller *vitaet*, om han. Kirken rommet neppe mer enn ti mennesker, og det var nok den gangen, for de «kristne lapper» var svært få. Tilbygget til kirken er nyere. Ivan den grusomme skal ifølge tradisjonen ha skjenket bilder av helgenen Boris og Gleb, jomfru Maria, alterduker, prestekjoler, alterlampe og evangeliebok til den første kirken i Boris Gleb. Trifon skal samme år skal ha bygget et enda mindre kapell, eller bønnehus, i Neiden, St. Georgs kapell.

Kirken i Boris Gleb ble bygget i en tid da koloniseringen av de nordligste grenseområdene i nord var i gang, blant annet med kirkebygging. På midten av 1800-tallet begynte den finske innvandringen til Sør Varanger, først og fremst Neiden, som den gang var bebodd av noen få, trolig fem, østsamiske familier med russisk-ortodoks tro. Da Boris Gleb kirke ble bygget i 1874 besto menigheten av om lag 140 medlemmer. De hadde en uklar nasjonal tilknytning, og bodde sesongvis både i Russland og Norge da de nye grensene ble fastlagt i 1826.

Kirken i Boris Gleb og prestegården ble bygget i en akademisk klassisistisk stil som sto i sterk kontrast til den øvrige lave umalte trehusbebyggelsen av laftet tømmer. Den tradisjonelle trearkitekturen i nord preger knapt Boris Gleb kirke, unntatt det høye spisse telttaket over

skipet inne i kirken. Den ligner like mye et lite gresk tempel som en russiskortodoks kirke der den ligger på en liten odde eller nes som stikker ut i den brede Pasvik-elva. Kirken er bygget i en sen provinsial klassisisme, og malt rød, en vanlig og billig farge.²⁰ Imidlertid var kirken i utgangspunktet trolig lysebrun. På bilder fra om lag 1900-tallet ser det ikke ut som den er panelt ennå.

Boris Gleb kirke har typisk gresk tempelfasade, med trekantgavl og pilastre, og er trearkitektur som skal illudere stein. Symmetrien og skipet, som utgjør en kube, er også uttrykk for klassisismens preferanse for geometri. Etter tradisjonen skal en ortodoks kirke ha gresk korsplan, med kuppel over korset i midten, og over alle korsarmene. Planformen i Boris Gleb kirke er svakt korsformet og en variant av sentralplanen, med skipet som hoveddel, og med koret og forrommet addert til i hver retning. I tillegg kommer nartex, selve inngangsdelen. Nartex fungerer som oppholdsrom og ikke-sakral rom også, det kunne foregå både spising og overnatting her. Den strenge geometriske oppbyggingen vises for eksempel ved at forrommet utgjør halvparten av skipets grunnplan. Symmetrien i arealdisponering og fasaden er gjennomført, og de greske forbildene tydelige. Bygningen har harmoni mellom vertikale og horisontale elementer. Tradisjonell russisk trearkitektur har et klart vertikalt preg, noe særlig de bratte og høye telttakene bidrar til.

Den gresk ortodokse kirken legger vekt på det statiske og uforanderlige, særlig i liturgien. At tiden går mens liturgi og tradisjonen forblir den samme viser kirkens universelle og evige gyldighet. 1800-tallets søkingen etter en egen sakral arkitektur i Vest-Europa var blant annet begrunnet med motstand mot klassisismens hedenske utgangspunkt i det gamle Hellas. I den ortodokse verden er ikke et klassisk eksteriør noe problem, så lenge interiøret tilfredsstillende de liturgiske kravene for gudstjenesten. Det finns mange slike små trekirker i gresk tempelstil på den russiske landsbygda, det er en ekvivalent til den enkle hvite gotiskinspirerte landsens kirken i Norge.²¹

Selv om eksteriøret kan ha ulik utforming, er visse ting fastlagt. Kirken må ha en kuppel over skipet som symboliserer himmelhvelvingen. Inne i kirken må skip og kor være adskilt av en

²⁰ samtale med Erik Egeberg 2003

²¹ samtale med fader Johannes 2005

ikonostas, en hel billedvegg med ikoner. I midten står kongeporten, og inn gjennom den til alterpartiet kan bare de innvidde prestene gå, og de er alltid menn. Enda mer enn den katolske menigheten i før-reformatorisk tid, da koråpningen var smal og området dunkelt opplyst, ble den ortodokse menigheten hindret i innsynet til det aller helligste området – koret er rett og slett fysisk avstengt av en hel vegg. Dette markerer et klart skille mellom menigheten og de geistlige. Det er heller ingen kirkebenker eller prekestol i skipet. Ritualene og mysteriene er viktigere enn Ordet. Gudstjenesten resiteres syngende, og erkediakonen som leder sangen velges ut fra sin stemmeprakt.

Løkkupler er vanlig på russiske kirker, men ikke av religiøse grunner i utgangspunktet.

Løkkuppelens opprinnelse er uklar, men den tilhører tiden før den mongolske invasjonen på 1200-tallet. Patriarken Nikon i Moskva kom i 1653-1653 med en rekke svært kontroversielle reformer for å få kirken tilbake til en opprinnelig tilstand og det greske utgangspunktet.

Forsøket på å samle kirken kom samtidig som de tsarene innførte en sentralisert stat med sete i Moskva, og livegenskapet tiltok. I arkitekturen betydde Nikons reformer at kirken skulle ha fem kupler etter tradisjonelt bysantinsk mønster, og ikke telttak og løkkupler slik landsens trekirker hadde hatt i flere hundre år. Telttak kunne eventuelt benyttes på frittstående klokketårn, som ikke var sentrale kirkelig deler som taket over skipet. På grunn av slike og andre tiltak dro de såkalte gammeltroende nordover til øde områder for å unnslipe reformene, og få bygget gudshus slik de ønsket. Dette har trolig virket konserverende på kirkearkitekturen i nord.

Løkkuplene og telttakene og andre tradisjonelle former kom likevel tilbake etter hvert. Mange av de tradisjonelle trekirkene med telttak og løkkupler står i nordområdene, samt en del sekulære bygninger. De svært bratte telttakene er trolig en variant av festningsarkitekturens tårn (Opolovnikov 1989, s.226). Utformingen er også praktisk med tanke på regn og snø som lett faller av. Det samme værmessige argumentet har blitt hevdet i forhold til løkkuppelen. I Boris Gleb kirke har innertaket i skipet form som et telttak, som starter lenger nede på veggen enn kuppelen utvendig. Tårnpasseringen over nartex i inngangspartiet er typisk vestlig, og hører med til langkirkeformen mer enn en sentralkirke. Boris Gleb er en kirke med sentralplan, men med langkirkepreg. De små utkragingene – risalittene – på skipet tilfredsstiller kravene til korsformen. Kuppelen over taket på skipet, løkkuplene, telttaket i skipets interiør, ikonostasen og interiøret er de ortodokse elementene på kirken.

Inventar og interiør i Boris Gleb er nytt, enkelt, og til dels provisorisk. Blant annet er ikonene på Kongedøra i ikonostasen ikke ferdigstilt. Det har en noe annen utforming enn den tidligere ikonostasen, som også var relativt enkel. De påkostede ikonostaser befinner seg vanligvis i større kirker.

Det er sent på 1870-tallet å bygge i en slik klassistisk stil. Et alternativ kunne vært å bygge etter den lokale nordlige tradisjonen, eller etter ortodoks/bysantinsk mønster, slik tidens nasjonalistiske ideologi kunne åpnet for. Men dette ville kanskje ikke vist statens og kirkens autoritet på samme måte som en mer homogen offisiell arkitektur spredt utover landet antas å gjøre. For å synliggjøre de lange linjene er trolig et universelt formspråk et mer pregnant uttrykk for myndighetenes forsøk på å legitimere sin maktutøvelse enn såkalt provinsiell folkearkitektur. Kirken hadde stor symbolsk betydning siden den var direkte knyttet til Den hellige Trifon, den viktigste helgenen, og grunnleggeren av den ortodokse menigheten i nordområdene. Kirken ble bygget som uttrykk for statlige og kirkelige interesser, ikke etter ønske eller press fra menigheten.

Fra 1920 til 1944 tilhørte Boris Gleb og Petsjenga-området Finland, som på den måten skaffet seg isfri havn ved Barentshavet. Under krigshandlingene i 1944 ble den gamle kirken, bebyggelsen og hotellet som finlenderne bygget i sin tid der, ødelagt. Befolkningen ble flyttet, fortrinnsvis til Sevettijärvi i Finland. I dag står bare kirken fra 1874 der, og en utedo som ble bygget ca 1990. Området er avstengt militært russisk territorium, uten fast bosetning. Der den en gang så viktige Pasvik-laksen gav levebrød til østsamene i Pasvik siida er det nå et norsk-russisk vannkraftverk bygget på 1960-tallet.

5.4.1 En annen arkitekturtradisjon i tre

Samtidig som mer akademisk influert arkitektur har fått innflytelse i byene, har det hele tiden eksistert en tradisjon for å bygge i tre i Russland, ikke minst i de skogrike nordområdene. Disse konstruksjonene er basert på treets konstruktive muligheter, og avviker fra stein og murarkitekturens geometriske løsninger. Selv om de ikke er helt upåvirket av steinarkitekturen har de likevel fått utviklet seg i fred, særlig i de tidligere nordøstlige provinsene Olonets, Vologda og Arkhangelsk, langt fra Moskva og Novgorod. Konservatismen forbundet med denne kirkelige trearkitekturen, samt den øde beliggenheten,

kan tyde på at byggemåten er svært gammel. På øya Kizhy i innsjøen Onega ligger en overdådig kirke med 22 kupler. Konstruksjonsprinsippene for kirken er ikke spesielt kompliserte, selv om det kan se slik ut på grunn av alle dekorative elementene på eksteriøret, og kan ha vært kjent før kristendommen ble innført i Russland. Kirken er dermed ikke resultatet av en lineær utvikling mot mer komplekse former, men noe av det mest optimale man kan oppnå i forhold til lenge kjente muligheter, og variasjon over disse temaene. (Hamilton, s. 164).

5.4.2 *St. Petersburg og vestliggjøringen av Russland*

Foruten den klassiske tradisjonen fra Hellas og Bysants, har Russland en langt nyere klassisk bygningstradisjon fra St. Petersburg, byen Peter den store grunnla i 1703. Peter var vestlig orientert, og importerte en rekke utenlandske arkitekter som skulle bygge palasser og andre bygninger i en helt ny by grunnlagt i en øde utilgjengelig region med sumplandskap, utenom de tradisjonelle ferdselsårene på elvene. I 1714 forbød han all bruk av stein som bygningsmateriale andre steder enn i St. Petersburg. I motsetning til i Moskva, der kirker og slott kan være påvirket av nasjonal byggeskikk og ulike stilarter, slik at en kirke for eksempel kunne ha telttak i stein, er den klassiske monumentalarkitekturen i St. Petersburg internasjonal og akademisk. Peter var begeistret for pussede fasader, og gikk så langt at han kunne ha kalkpuss utenpå trebygninger så de skulle se ut som de var av stein. Samtiden og ettertiden ble påvirket av arkitekturen i den nye russiske hovedstaden. St. Petersburgs empiren var blant annet en inspirasjonskilde da Helsinki og Åbo ble gjenoppbygget på 1820 og 1830-tallet etter branner, og betydelige vestlige arkitekter hadde oppholdt seg i den nye russiske byen.

Mens Norge og Finland bygget institusjoner som universiteter, parlamentsbygninger og kunstinstitusjoner på 1800-tallet, begynte dette alt på 1700-tallet i Russland. Russland hadde spesielt stor byggeaktivitet fra 1760-1840, og fikk universitetet i 1755, Kunstakademi i 1757 og Senat i 1766. Den klassiske tradisjonen holdt seg minst like lenge som i nabolandene. Nasjonalismen og med den ønsket om en mer hjemlig arkitektur med røtter fra en tid da landet var ansett som mektig økonomisk og kulturelt, før den mongolske invasjonen, kom også i Russland fra midten av 1800-tallet. Landet hadde ikke monumenter som gotiske katedraler eller stavkirker, men derimot bysantinskinspirerte kirker som St. Sofia-katedralen i Kiev (1018-1037) – landets første kjente monumentale kirkebygg - og en egenartet hjemlig arkitektur i tre. Den bysantinske/ortodokse kunsten har ikke vært statisk, men utviklet seg langsomt som en variasjon over samme tema, uten brudd. Det samme gjaldt den folkelige

trearkitekturen. Anene fra klassisk arkitektur ble inkorporert i dette systemet. (Auty, s.2). Trearkitekturen hadde under klassisismen ingen nasjonal prestisje, men ble sett på som folkelig og provinsiell. Det samme gjaldt ikonene da kunsten ble sekularisert. Den neoklassiske perioden i Russland regnes fra 1760-1850, omtrent som i Europa.

5.4.3 *Tre kirker på tre bosteder*

Østsamene hadde et halvnomadisk levesett, de hadde en fast årlig flyttesyklus med. Om bodde om våren i Boris Gleb der det var gode muligheter for laksefiske i de mange strykene i Pasvikelva. I den lille boka *Fra vor grændse mot Rusland* som kom ut første gang i 1902 skrev dr Wessel at «Pasvig-laxen er bekjent for sin størrelse og fedme. Det har været fisket laks av op til 26 kgr. i vekt». Han mente at det gode laksefisket var en likeså sannsynlig grunn til at østsamene fikk beholde Boris Gleb kirke på vestsiden av Pasvik elva som at det sto hellig russisk jord. Østsamene var helt avhengig av dette fisket. Men på begynnelsen av 1900-tallet var laksfisket forpaktet bort til engelskmenn, og det østsamiske samfunnet var i stor endring. Wessel skriver og om den nye kirken fra 1874 som tok seg «vakkert du med sine lyse farver mot den omgivende bjerkelunds mørkegrønne løv». Omtrent samtidig med kirken bygget bolig for en prest og kirkesanger. (Wessel 1991, s.6). Men østsamene skal ha trivdes best i sitt lille gamle kapell med de gamle ikonene, de skal ha syntes at den nye kirken var for stor og prangende og fremmedartet.

Om sommeren fisket østsamene i fjorder og elver ute ved kysten, mens de om vinteren holdt til i innlandet med rein og husdyr. De hadde dermed flere boliger som ble brukt i ulike sesongen. Om sommeren hadde de et fast tilholdssted i Sandhavn, og der hadde de litt større tømmerhus enn i Boris Gleb. De hadde en kirke i Sandhavn, som ble betjent av en prest fra klosteret i Petsjenga, samt en kirke i vinterområdet. Kirken og de øvrige tømmerhusene der ble flyttet etter om lag 10- 20 år fordi det ikke var mer mose og skog igjen. Sverre Tønnesen beskriver samenes nomadisme, som ble så lavt vurdert under nasjonalismen på 1800-tallet, som «like planmessig som seterdrift sørpå» (Tønnesen 1979, s.50).

Fra 1920 til 1944 tilhørte Boris Gleb og Petsjenga-området Finland, som på den måten skaffet seg isfri havn ved Barentshavet. Under krigshandlingene i 1944 ble den gamle kirken, bebyggelsen og hotellet som finlenderne bygget i sin tid der, ødelagt. Befolkningen ble flyttet, fortrinnsvis til Sevettijärvi i Finland. I dag står bare kirken fra 1874 igjen, sammen med en utedo som ble bygget ca 1990. Området er avstengt militært russisk territorium, uten fast

bosetning. Der den en gang så viktige Pasvik-laksen gav levebrød til østsamene i Pasvik siida er det nå et norsk-russisk vannkraftverk bygget på 1960-tallet.

5.5 Store kirker, liten menighet

Oscar II kapell, Utsjok kirke og Boris Gleb kirke ble bygget i marginale grenseområder med liten befolkning. I dag er det ingen menighet tilknyttet Oscar II kapell eller Boris Gleb.

Kirkene er tegnet av profesjonelle arkitekter, etter initiativ fra myndighetene, eller for Utsjok sin del, presten. I Utsjok var den gamle trekirken i dårlig forfatning, og presten ønsket seg en ny, samt en prestegård som ikke var så liten, glissen, iskald og nærmest ubeboelig. Trolig var finske myndigheter også opptatt av kirken som en territoriell markør i forhold til den norske grensen, selv om det ikke ble så eksplisitt uttalt som i Grense Jakobselv.

I Grense Jakobselv ble kirken bygget på initiativ fra Forsvaret, og i Boris Gleb kom kirken i stand etter at storfyrst Aleksej, sønn eller bror til tsar Aleksander II, hadde vært i området i 1870 og sett de nye kirkene i Grense Jakobselv og på Kirkenes (1862). Kirkene er store bygninger, uten preg av lokal byggeskikk og skiller seg markant fra den øvrige bebyggelsen i området. To av kirkene er bygget i stein, mens den nye kirken i Boris Gleb er tømret med utvendig panel.

I tillegg til beliggenhet, er størrelsen og materialvalget iøynefallende aspekter ved kirkene. Alle kirkene er store og godt synlige i terrenget. Utsjok kirke er den største av kirkene, den ligger på en høyde omgitt av bjørkeskog, men er ikke synlig fra norsk eller russisk side. Kapellet i Grense Jakobselv ligger et steinkast fra den russiske grensen. Det står på grunnfjellet i et nakent landskap, nær munningen av Jakobselva med Barentshavet rett utenfor. Kirken i Boris Gleb ble værende igjen på det som ble den norske siden av Pasvikelva, vestsiden, etter grensedragningen. Den er godt synlig der den ligger i bjørkeskogen et steinkast fra elva, rødmalt og med en arkitektur det ikke finnes maken til i området.

6 Kirkeekspansjonen nordover

Norge, Finland og Russland har ved hjelp av kirke- og klosterutbygging, samt sekulære tiltak som skattelegging og rettspleie, gradvis siden middelalderen lagt under seg nordområdene med hovedsakelig samisk befolkning. Det tok flere hundre år før landområdene i nord ble innlemmet i de omkringliggende nasjonalstatene. Grensene mellom Norge, Finland og

Sverige ble avklart i 1751, mellom Norge og Russland i 1826. Sør-Varanger var det siste området som ble innlemmet i Norge, som den gang var i union med Sverige.

Den norske kirkebyggingen skjedde først på ytterkysten og kom gradvis lengre innaskjærs til den kom inn i fjordene på 1700-tallet, da med formål spesifikt å kristne samene. Kirkestedene på kysten hadde i motsetning til i jordbruksbygdene sørpå vært ganske ustabile, fordi de var avhengig av fiskeriene. Slo de feil over tid ble kirkesteder flyttet og nye oppsto, slik Vidar Trædal har beskrevet denne lange prosessen. På 1600-tallet ble fem av 17 eldre kirkesteder langt ned, og nye opprettet. 1600-tallet var en krisetid for den norske kystbefolkningen, den sank i antall, mens den samiske befolkningen inne i fjordene og på fjellet med mer variert næringsgrunnlag økte.

På 1700-tallet var endringene av kirkestedene enda større. 18 kirker var lagt ned eller erstattet av nye. Dette er pietismens århundre og Misjonskollegiet ble opprettet i 1715, med en målrettet misjon rettet mot samene. Et interessant og kanskje enslig eksempel på en mulig misjonskirke fra 1600-tallet er en kirke bygget «for Laksefjordens finner», men kirken ble trolig nedlagt ikke så lenge etter fordi folk som bodde ytterst ute i fjorden flyttet, «på Sværholt bor ingen». Hvem som fikk bygget kirken er uvisst. (Trædal 2008, s.234 ff).

Kristningen og koloniseringen av de finske og svenske nordområdene begynte et par hundre år senere enn på norsk og russisk side. Finland var en del av Sverige siden middelalderen. Den svenske kongen Gustav Vasa satte i gang et målrettet arbeid for å få «befolket» de såkalte Lappmarkene på midten av 1500-tallet. Hans etterfølgere førte en enda mer aktiv nordområdepolitikk. «Ødemarkene» ble forsøkt bebodd og bebygd ved hjelp av nybyggere som fikk ulike fordeler ved å flytte nordover. Ifølge Lappmarksplakaten fra 1673 var planen at samer og nybyggere skulle leve side om side i nord, ved å utnytte ulike næringsnisjer. Samene skulle fortrinnsvis drive med reindrift og nybyggerne jordbruk. Det oppsto snart konflikter om bruk av ressursene.

Lappmarkeder og administrative sentra ble lagt til utvalgte steder, vanligvis der samene hadde sine vinterbyer og var mest stasjonære. På disse stedene ble det også bygget kirker. I løpet av 1500- og 1600-tallet foregikk en planmessig kirkebygging i de sju såkalte Lappmarkene, og i 1648 nådde kirkebyggingen helt nord til Enare, Utsjoks nabokommune i dag, den gangen et

dansk/norsk, svensk/finsk og russisk fellesdistrikt uten riksgrenser. I 1701 bygget svenske myndigheter de første kirkene i Utsjok og Kautokeino. Grensen ble trukket 50 år senere, i 1751.

I 1809 ble Finland et storfyrstedømme under Russland. I Finland, som i de fleste andre land, tiltok kirkebyggingen på 1800-tallet. Folketallet økte, og det kom profesjonelle arkitekter til landet, fortrinnsvis fra Sverige og Tyskland. Kirkebygging var fortsatt et grensetiltak i nord, noe den store steinkirken i Utsjok fra 1854 viser.

Byrepublikken Novgorod var maktsenteret i det protostatlige Russland, og begynte den langsomme religiøse og sekulære fremrykkingen mot nord trolig fra 1300-tallet. Det ble bygget befestede klosternalegg, som også fungerte som handelssentra, nord til Kvitsjø-området og etterhvert Kolahalvøya. Da makten ble overtatt av det nye fyrstedømme i Moskva på slutten av 1400-tallet fortsatte den gradvise underleggelsen av nordområdene. Solovki klosteret på en øygruppe i Kvitsjøen, etablert på 1420-tallet, ble et viktig maktsentra og knutepunkt i hele det veldige nordområdet i flere hundre år framover. Rundt 1550 etablerte munken Trifon et kloster ved Petsjengafjorden i den nordvestlige delen av Kola-halvøya.

Området var bebodd av samer og ulike finsk-ugriske folkegrupper. Samene hadde blitt trent stadig lengre nordover, men var fortsatt så godt som enerådende i indre deler av Kola. Den eneste russiske bosetningen i dette området var den lille befestede byen Kola (nå en forstad til byen Murmansk) ved Kolafjorden, og slik forble det i flere hundre år framover. På sørsiden av halvøya bodde karelere og russere, og i 1584 ble havnebyen Arkhangelsk ved elva Dvina anlagt. De europeiske sjøfartsnasjonene hadde "oppdaget" Kvitsjø-området på midten av 1500-tallet i sin søken etter Nordostpassasjen, sjøveien til Kina og India. Men på nordvestsiden av Kola-halvøya var det liten kirkebyggingsaktivitet fra den gamle til den nye Boris Gleb kirke ble bygget.

6.1 Kirkene kommer nordover

Før «den hellige Maria kirke nær hedningene» ble bygget i Tromsø om lag 1250 var trolig Lenvik kirke på 1100-tallet verdens nordligste kirke. Kirken lå rett sør for Malangen. Den tidligste opplysningen vi har om kirke i Finnmark er i Vardø. I Islandske annaler for året 1307 er det opplyst at erkebiskop Jørund dro helt til Vardø for å innvie en kirke der. Det er uvisst om det ble oppført kirker mellom Tromsø og Vardø før 1307. (Bratrein 1970, s 74).

Muligheten for norsk bosetning langs Finnmarkskysten fram til Varanger med fiske som næringsvei kom etter at den omfattende nordtyske hanseatiske handelsorganisasjonen hadde åpnet det nordeuropeiske markedet for norsk tørrfisk. Fra 1200-tallet var det stor etterspørsel etter fisk til de katolske fastetidene. Dette gjorde det mulig å «utplassere» en norsk bosetning i fiskevær langs kysten. Hanseatene tilbød stabil etterspørsel etter fisk og nordmennene var sikret leveranser av blant annet kornvarer, mest tysk rugmel. (Hansen og Olsen 2004, s 166). Hanseatenes handel muliggjorde samtidig kirkebygging i nord. Kirkestedene var de største fiskeværene. Kirkene ble bygget i tre, og sporene etter de er forsvunnet. De hadde status som kapeller. Det var ikke faste kirkesogn, og ingen hierarkisk organisering. Alle var likestilte og sto direkte under erkebiskopen i Nidaros, et tegn på at området ble regnet som misjonsmark – terra missionis. (Hansen og Olsen 2004, s. 168). Det finnes ikke spor etter stavkirker i Finnmark. I motsetning til i resten av landet var senmiddelalderen etter Svartedauden i 1348/49 en tid med økonomisk fremgang i Nord-Norge, blant annet ble Trondenes kirke ved Harstad bygget, eller bygget ferdig.²²

Av de 17 kirkene som er nevnt i Reformatsen i 1589 forsvant 11 før 1600-tallet var omme, og de neste fem før 1750. Tallene inkluderer da kirker som ble revet da kirkestedet ble nedlagt, og kirker som ble erstattet på samme sted. Hundre år etter Reformatsen, i 1689, var seks av de 17 kirkestedene nedlagt, mens like mange var kommet til. Kirkestedene lå ikke lenger i den ytterste kyststripa som i middelalderen. Det gjaldt Hammerfest, som fikk kirke i 1620, men også Kjøllefjord (senest 1683), Måsøy (nevnt første gang i 1668), og den før nevnte kirken for «Laksefjordens finner» fra omtrent samme tid. I 1690 kom et nytt kirkested, på Årøya i Altafjorden, trolig like ved festningen Kongshus. Det ble trolig bygget fjorten nye kirker i Finnmark på 1600-tallet, de fleste mot slutten av århundret. Antall kirkesteder var likevel bemerkelsesverdig stabilt, og det var like mange kirker i Finnmark i år 1800 som det hadde vært i 1589, men de lå på helt andre steder enn tidligere, og menighetene var annerledes etnisk sammensatt (Trædal 2008, s 212-213). (fig. 32).

Utfra kirkeregnskaper, andre kilder og registrering av kirketufter er det grunn til å tro at Finnmarkskirkene var tradisjonelle langkirker i laftet tømmer. De fleste 1600-talls kirker har

²² Kirken har en lang og komplisert bygningshistorie, og kan ha blitt grunnlagt alt på 1100-tallet. Trædal 2008 s.110-116.

hatt tårn. Det finnes ikke spor etter torv- og gammekonstruksjoner som har vært en antatt kirketype i nordområdene. Men i 1694 nevnes det at presten i Vadsø har holdt gudstjeneste et par ganger i året i «Amtmannsgammen» i Varangerbotn. Den samiske betegnelsen var *davnjegirkko* – «torvkirken». Den senere kirken på Angsnes i Nesseby kommune lå trolig omtrent på samme sted.

6.2 Institusjonell oppbygging og kamp om nordområdene

Sammenlignet med middelalderen skjedde det etter Reformasjonen en sterkere institusjonell oppbygging i form av kolonisering, integrasjon i økonomiske nettverk og etter hver kristning av samene i nord. (Hansen og Olsen, s. 234). Statens stadig mer systematiske aktiviteter på samisk område, etableringen av nye institusjoner og kirker, gjør at samene blir underlagt stadig mer verdslig og geistlig jurisdiksjon. De middelalderske fellesdistriktene skrumper inn på begynnelsen av 1600-tallet. Fra 1612 godtok ikke lenger Russland norsk skatteoppkreving på Kola, fordi russiske fogder hadde blitt hindret i å hente skatt vest for Varanger (Neiden). Hvert år dro likevel fogden i Vadsø til Kola by (Malmis) for å kreve skatt. Hvert år ble han høflig avvist med begrunnelse at den russiske skatteoppkreveren heller ikke hadde fått sjøskatt vest for Varanger. Fra 1785 til 1813 reiste fogden bare hvert tredje år til Kola med skattekrav. Fra 1813 opphørte disse reisene som pleide ende i flere dagers selskapeligheter og gaveutveksling. Maktforholdene hadde stabilisert seg ved at den russiske tsaren var enehersker over Kolahalvøya øst for Fiskarhalvøya, mens den dansk-norske unionskongen kontrollerte kyststrekningen fra Lyngen til Varanger uten russisk innblanding. «Østenhavsbyene» innimellom, Neiden, Pasvik og Petsjenga, var fortsatt felles skattedistrikter. Østsamene her hørte til den russiskortodokse kirke.

Både på 1600- og 1700-tallet ble det utkjempet kriger om territoriene i nord, men krigshandlingene skjer sørpå. En formulering fra grenseavtalen mellom Sverige og Russland fra 1323 viser til en grense «Nor i haffuitt». Det gav grunnlag for svenske pretensjoner på 1600-tallet om å få et område fram til Ishavet i nord, fortrinnsvis mellom Varanger og Fiskarhalvøya. Karl IV sin ekspansive politikk tok sikte på å svensk herredømme både over innlandet og kysten nord for Tysfjord. Han utstedte fiskeripass for tyske båter i Finnmarksfjordene og inkluderte i sin tittel «de Lapper i Nordlanden Konung». Svenske ekspedisjoner prøvde i år 1600 å etablere seg i Lyngen, Alta og Varanger. De to sistnevnte stedene ble det gjort forberedelser til kirkebygging og festningsanlegg, men de svenske utsendingene ble drevet bort. I mens hadde samene blitt jaget ut på øynene i blant annet Alta-

fjorden så svenske myndigheter ikke skulle få ta skatt av de. Den danske kongen Kristian 4. var i sin lange regjeringstid også opptatt av nordområdene. Han ville ha toll på handelen forbi Vardø, og prøvde få bygget en kirke i Tysfjord i 1601 som mottrekk til svensk offensiv der. Striden bidro til Kalmar-krigen 1611-1613. Krigen endte med seier for Danmark-Norge og den svenske Kongen måtte oppgi sine pretensjoner på kystsamiske områder og «Ishavskorridor» i Varanger.

Selv om kyst- og fjordstrøkene i nord ble «fordelt» mellom Danmark/Norge og Russland, gjensto de indre strøkene, og her økte den svenske kongen sin innflytelse utover 1600-tallet, blant annet med kirkebygging. Norsk-svenske fellesdistrikter var nå områdene Utsjok, Karasjok, Kautokeino og deler av Tana og Enontekiö. Begge statene krevde skatt, men Sverige utøvde den for det meste den rettslige øvrigheten. Enare var inntil 1751 fellesdistrikt for tre stater, og innbyggerne ble krevd skatt av disse.

Med Den store nordiske krig på begynnelsen av 1700-tallet var grunnlaget lagt for en oppsplitting av territoriene i nord. Den suksessive koloniseringen som startet i middelalderen ender med at statene krever enerett over hver sin del av de samiske områdene, og fordeler de mellom seg i 1751. Den norsk-svenske grensen på strekningen Trøndelag/Jämtland til Tana/Varanger fastsettes etter lange forhandlinger og grundige undersøkelser. Grensetrekningen gjaldt innlandområdene der landene hadde overlappende beskatning. Tallrike samiske bruksområder ble delt da de to grensekommisjonene til slutt ble enige om hvor grensen skulle gå. Reindriftssamene, men også sjøsamene, fikk en spesiell beskyttelse for gammel hevd og rett til fortsatt å flytte over de nye landegrensene, nedfelt i Lappecodisillen fra 1751. (Hansen og Olsen, s 234-235, og 263ff). Under grensetrekningen i 1751 ble de som bodde i de berørte områdene hørt i stor grad. Grundige undersøkelser ble gjort, det ble foretatt avhør av samer og andre, og vitneavhørene ble nedskrevet i sju store bind i major Peter Schnitlers grenseksaminasjonsprotokoller fra 1742-1745

Kirkebygging er noen ganger avhengig av enkeltpersoners initiativ. Da amtmann Erich Lorch kom til Finnmark i år 1700 ble han opprørt over at kirkene var i en slik «misserabel tilstand». Amtmannen sørget for å få bygget flere kirker, ordnet med kontrakter og skaffet selv tømmer som han fikk fraktet med sin jekt. I rask rekkefølge kom det fire nye kirker på begynnelsen av 1700-tallet, det var «Thalvigens, Ingøens, Wassøe og Waardøe kiercker». Bare ti år etter at

kirken på Årøya sto ferdig i 1690 ble den flyttet til Talvik, lengre inn i Altafjorden. Den nye kirken var en korskirke, trolig den første i sitt slag i Finnmark. De første korskirkene i Norge kom om lag 1650. Omtrent samtidig kom en kirke på Ingøy, også den en tømret korskirke. I 1707 ble det inngått kontrakt med «Pasvig finnerne» som skulle hogge tømmer til en ny kirke i Vadsø, den sto ferdig i 1717. Samene i Neiden sørget for tømmer til våpenhuset. Kirken var en korskirke, uten bordkledning, og med et «anseelige rundt tårn». Amtmann Lorck reiste selv tre ganger til «Rysland» for å hente tømmer til en kirke i Vardø som ble innviet i 1714. Den var også en korskirke. Disse fire korskirkene danner en egen gruppe av kirker i Finnmark på begynnelsen av 1700-tallet før misjonskapellene kommer med den pietistiske bevegelsen.

De pietistiske misjonærene med Thomas von Westen i spissen kom nå nordover for å kristne den samiske befolkningen. Med dem kom en ny gruppe kirker, misjonskapellene inn i Finnmarksfjordene. I Masi i indre Finnmark ble det etablert et «fjellfinnekapell» i 1721, trolig nedlagt i 1760-årene. I løpet av få år ble det reist 26 forsamlingshus og en rekke gudshus. Det ble bygget kapeller blant annet på Angsnes, på Gullholmen i Tanafjorden, ved Lebesby i Laksefjord, ved Kistrand i Porsanger. Disse misjonskirkene representerer «det endelige innfallet» i fjordene i Finnmark slik Vidar Trædal beskriver det, fordi lokaliseringen av kirkene var valgt utelukkende med tanke på den samiske befolkningen. Mange av kirkene på kysten var nedlagt, slik at kirketopografien i Finnmark nå var ganske annerledes enn i 1589. Misjonskirkene var trolig små laftede langkirker med et smalere kor, uten tårn og med torvtak. (Trædal 2008, s 213-218).

Misjonærene hadde et negativt syn på samenes religion. De holdt inntrengende prekener og oppfordret samene til å bekjenne og avsverge sin tro. De ødela trommer, offersteder og andre uttrykk for samisk religion og prøvde finne ut hvem som var noaide, samisk sjaman eller «trollmann». Samene skulle selv erkjenne at deres religiøsitet var Djevelens verk før de omvendte seg til «den rette tro». (Hansen og Olsen 2004, s 333). Det var likevel ikke minst Thomas von Westen som fikk avskaffet dødsdom for «trolldom» i 1720-årene. Han mente og at samene burde få undervisning på morsmålet av pedagogiske og humane grunner, og prestene burde ha kjennskap til samene og deres levemåte. Den sterke striden om fornorskningen går slik sett tilbake til begynnelsen av 1700-tallet, og fikk ikke sin «løsning» før fornorskninglinjen seiret på slutten av 1800-tallet. (Hansen og Olsen 2004, s 330).

Den neste store kirkebyggingsperioden kom først på 1800-tallet og da var ikke den personlige omvendelsen, som var så viktig for pietistene, som sto i høysetet. Befolkningsøkning, strategiske interesser, nasjonalismen og fornorskningen som en forlengelse av den var hovedårsakene til at nye kirker ble reist.

6.3 Fra ortodoks fellesdistrikt til luthersk prestegjeld

I 1826 ble den siste delen av det gamle fellesdistriktet mellom Norge og Russland i Øst-Finnmark delt. Russland hadde fra 1600-tallet i praksis hatt den geistlige og juridiske jurisdiksjonen over de østsamiske siidaene Neiden, Pasvik, Petsjenga og Suenjel.

Grensetrekningen gikk mye raskere enn i 1751 og grensebefolkningen ble ikke hørt som den gang. Grensene ble trukket tvers gjennom både Pasvik- og Neidensiidane. For Neiden sin del berodde det på en misforståelse fordi de som skulle gå opp grensen hadde hastverk og ikke var kjent. Dette ble ikke oppdaget før lenge etterpå. Astri Andresen mener Russland var innstilt på å gi avkall på hele Neiden siida, og ikke snakket med befolkningen som trolig følte mest tilhørighet til Russland. (Andresen 1989, s 37-40). De to østligste siidaene, nesten hele Petsjengasiidaen og Suenjelsiida tilfalt Russland. Det gjorde og den østlige delen av Pasvik siida og halve Neiden siida som lå i Enare i Finland. Østsamene fikk inntil videre beholde en del av sine rettigheter til å flytte over grensen og fiske på norsk side.

Norge fikk for det meste innfridd sine ønsker i grensespørsmålet, til tross for at Russland fikk beholde Boris Gleb. Til gjengjeld tildelt et helt nytt område, Grense Jakobselv. Før 1862 var det ikke et eneste luthersk gudshus i de nye norske områdene sør for Varangerfjorden. Alle geistlige forhold lå under Vadsø prestegjeld. Det kunne i verste fall ta uker og å reise fra Grense Jakobselv eller Pasvik med datidens befordringsmidler. Kirkemangel førte til at det kunne gå lang tid før barn ble døpt, døde ble begravet og par kunne gifte seg. Presten Ernst Galschiødt skriver at noen flyttet sammen mens de bare var forlovet fordi det var så vanskelig å komme til kirken og bli viet. (Galschiødt 1965, s 13).

I en kongelig resolusjon fra 1857 ble det bestemt at det skulle oppføres en kirke på den sørlige delen av Varangerfjorden ved Svartaksla øst for Bøkfjorden «etter de av stadskonduktør Grosch forfattede tegninger». Grosch laget to utkast, ett i 1849 og ett i 1855, det siste ble brukt. Kirken ble ikke bygget på Svartaksla, men på Piselvnes, et nes som stakk ut innerst i Bøkfjorden. Stedet ble siden kalt Kirkenes, og besto da av en kjøpmannsgård, klokkergård og doktorgård. Et par fiskere bodde også der. Kirken ble innviet i 1862, og var en annekskirke

under Vadsø. Den ble oppført for Den nordlandske kirke og skolefonds regning, mens menigheten selv måtte bekoste inventar og ta seg av vedlikeholdet. Prestegården sto ferdig i 1867. (Galschiødt 1965, s 12). Sydvaranger (Sør-Varanger) ble eget herred (kommune) i 1858, og eget prestegjeld med egen sogneprest fra 1865. Vadsø prestegjeld hadde omfattet det meste av Øst-Finnmark, så det var ikke rart at «kirkelige, moralske og forhold i sin alminnelighet ble temmelige rotete og løse og primitive», ifølge Galschiødt.

Grense Jakobselv skulle nå bli norsk, og fogd Johan Henrik Cappelen gav i 1827 «fire arbeidssomme norske Finne-Familjer» tillatelse til å bosette seg i Grense Jakobselv. Det var fortsatt russere på den nå norske siden av elva. Fogden ville ha nordmenn og norske samer til området for å danne en motvekt til russerne, som ikke bodde i Grense Jakobselv om vinteren. Russerne likte dårlig at de norske samene kom til deres gamle område, og la hindringer i veien for de nye beboerne. I en undersøkelse fogden gjorde i 1829 kom det fram at russerne ikke visste at deres gamle område var delt, og at området vest for elva nå var blitt norsk. De ville ikke tro at tsaren hadde gitt bort deres land. I 1831 skriver fogden at han på alle vis prøver å få den norske delen av det tidligere fellesdistriktet delt, men at nordmenn ikke vil flytte dit fordi de blir utsatt for «Mishandling og Fortrængsel» (Wikan 2003, s 18-19)

Før 1826 var området brukt av østsamene, reindriftssamer og russiske sesongfiskere. Østsamene hadde en gamme på russisk side som de brukte under laksefiske. I 1860 ble de fordrevet av nordmenn og russere som fordelte fisket mellom seg. På russisk side sto noen rorbuer som ble brukt i fisketiden. Etter at de norske samene ble fordrevet i 1844 på grunn av påståtte tyverier satte russerne samme år opp to gammer på norsk side. Disse ble revet av norske myndigheter i 1846, og russerne måtte flytte.

Det oppsto også konflikter i Grense Jakobselv på 1850-tallet. En gruppe kolonister, for det meste fra Kem-området ved Kvitsjøen hadde slått seg ned på østsiden av elva. De mente den russiske grensen egentlig gikk ved Bugøyfjord, som var den vestlige grensen for Neiden siida. Nordmenn klaget på at russerne tok seg til rette, blant annet ved å fange siil, et agn, på norsk side av elva. Reglene er uklare for russiske fiskere blant annet i Kiberg, har lov til å ta agn, men ikke for salg. Amtmannen i Finnmark vil ha et orlogsfartøy på norsk side ved Jakobselv under fisketiden fordi russerne ikke respekterer grensen. Vardøhus festning skal nå utkommandere nødvendige mannskaper for å holde orden i Jakobselv og Kiberg. En kanonbåt

dirigeres til stedet, men norske myndigheter vil ikke ha dette som en permanent løsning. I 1860 blir det ansatt en norsk oppsynsmann i Jakobselv, lønnet av staten. (Wikan 2003, s 23). I 1861 kommer den før nevnte orlogskaptein Heyerdahl på kanonbåten med et annet forslag – nemlig å bygge et kapell ved utløpet av elva for å «hevde Landshøihede i disse distrikter». Heyerdahl mente et kapell ble billigere og ville bli mer respektert av de religiøst orienterte russerne.

Men også russerne klaget på nordmenns bruk av området rundt Grense Jakobselv. De drev med fiske i fjorder og bukter på russekysten, tok tremateriale, ved, mose og høy og drev med ulovlig handel og smugling. I 1866 blir det stasjonert en politiembetsmann med fire politibetjenter på russisk side av Jakobselv og et dampskip med en sjøoffiser og dommer om bord skal patruljere Kola-kysten. I Pasvik-elva er det og stridigheter. Norske kolonister har tatt i bruk holmer som Skolteholmen ved Svanvik, som østsamene bruker som fast høstboplass fra 1875. Norske myndigheter setter likevel opp en hytte der for reisende i 1882. Ved en ny grenseoppgang i 1896 blir den erklært russisk. Også andre problemer om retten til øyer og holmer oppstår når nordmenn og finner etter hvert koloniserer østsamenes gamle siida. De lave gressbevokste øyene er viktige ressurser for lokalbefolkningen.

Det var ingen fast helårsbosetning i Grense Jakobselv før tre norske familier kom i 1851, med unntak av de før nevnte norske samene som bodde der kort tid. Anders Olsen Brekkan fra Støren i Trøndelag hadde tjenestegjort ved Vardøhus festning i 1847-49. Han kjente derfor området etter å ha hentet brensel i det tidligere fellesdistriktet slik soldatene ved Vardøhus tradisjonelt hadde fått tillatelse til av østsamene. Brekkan kom med kone og tre sønner. De flyttet sørover igjen i 1885. Etter hvert kom flere norske familier til Grense Jakobselv. Rundt 1850 var det vanskelige tider sørpå med stort befolkningsoverskudd. I Grense Jakobselv gikk det an å leve av jordbruk, fiske og jakt. Nybyggerne bosatte seg oppover i den om lag tre mil lange dagen. Den var lun med skogbevokste høye fjell, men det var kaldt nede ved stranden der sjøen sto rett på. Gårdene sine gav de navn som Heimdal og Bjørnstad.

Det var aktivitet på russisk side av elva da nordmennene kom. En russisk kjøpmann hadde etablert fiskebruk der trolig alt i 1830-årene. Han hadde salteri, egnebu, kai, bakeri – og et ortodoks kapell. Det hadde en grunnflate på om lag 3,5 meter. Om lag 50 sesongfiskere, de fleste bønder fra Onega-området, gav selv midler til å oppføre kapellet. Presten i Boris Gleb

kom i blant og hadde gudstjeneste i kapellet. Kapellet ble holdt i god stand, men ble ødelagt av tyske soldater i 1944. (Galschildt 1965, s 36). Oscar II kapell derimot sto fortsatt støtt på grunnfjellet. Den norske befolkningen bodde i Grense Jakobselv i omlag 100 år. Da veien kom på slutten av 1960-tallet flyttet de, og nå er det bare lys i ferieboligene på sommerstid.

6.4 Kirkebygging og Lappmarkskolonisering

Kristningsforsøkene og etter hvert kirkebyggingen i de nordlige delene av Sverige og Finland begynte trolig på 1300-tallet, men ble først gjennomført systematisk på 1600-tallet av de svenske kongene. Kirkebyggingen skjedde i forbindelse med etableringen av markeder og rettspleie i de såkalte Lappmarkene, som nordområdene ble inndelt i. Områdene ble kolonisert ved at nybyggere flyttet stadig lengre nordover, og kirkebyggingen var en del av denne koloniseringen.

På slutten av 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet alternerte trolig mange samer mellom to religionsformer, særlig innlandssamene i vest. Den sjamanistiske religionsformen samene praktiserte virket inkluderende på den måten at trosforestillinger, gudeskikkelser og riter fra andre religioner kunne lånes og inkorporeres i den. Samene kunne overleve i flere religiøse sfærer og tilfredsstillte kravene fra den katolske, reformerte og ortodokse kirke. (Hansen og Olsen 2004, s.236.

Oppdagelsen av at samene fortsatt praktiserte sin egen religion førte til en ny misjonsoffensiv, først på svensk side i 1680-årene, og 30-35 år senere på norsk side. I Sverige startet misjonsforsøkene med prester som var skolert i den lutherske ortodoksien, der selve gudstjenesten, forkynnelsen og den moralske veiledning sto sentralt. De som ikke møtte til gudstjeneste ble truet med straff. Den pietistiske retningen la vekt på utviklingen av en religiøs bevissthet hos den enkelte, personlig overbevisning og inderlighet i troen. Det førte til krav om forkynnelse på samisk av folk som kunne noe om samene og deres religiøse praksis. På 1720-tallet var det hyppig kontakt over grensen mellom prester og misjonærer som utvekslet erfaringer om den samiske religionen. Flere svenske prester virket også som misjonærer på norsk side. Samenes religiøse ytringer ble sett på som avgudsdyrkelse, overtro og trolldom. (Hansen og Olsen 2004, s. 327-328.

En fastere organisering av kirkelige forhold kom med Karl 9 rett etter 1600-tallet. Han inkluderte «the Lappars Konung» i sin tittel, og gjorde krav på overhøyheten i områdene. Han

lot bygge en rekke kirker, da han besøkte Torneå i 1602, fikk samene et såkalt beskyttelsesbrev. (Fellman 3 1906, s.24-25). «Lappekirkene» var vanligvis annekser under sørligere forsamlinger, og ble besøkt en gang i året av presten som bodde lengre sør.

De samiske områdene var inndelt i såkalte lappmarker. I lappmarkene var det også verdslig administrasjon som kronofogder, länsmenn og bylänsmenn. Ved hver moderkirke var det en lappeskole. For reinsamene ble det bygget fjellkapell til bruk om sommeren. (Fellman 3 1906, s. 52-53). Koloniseringen nordover skjedde også fordi enkelte trakter i sørlige deler av lappmarkene, som Luleå og Torneå, var rike på jernmalm og metaller som bly, sølv og kopper. Bergverksdrift kom i gang på 1600-tallet. Samene hadde liten vern mot at nybyggerne kom nordover. Nybygging og odling av jorda var ønskelig for at staten skulle befeste sin makt, og nybyggerne tok jord i nordre Torneå lappmark ganske uhindret. Koloniseringen skjedde av utenrikspolitiske grunner, mener Sverre Tønnesen, og målet var ikke å fordri samene. Flere av de svenske kongene fra Gustav Vasas tid ønsket å beskytte samenes rett til jakt og fiske, men det finske svedjebruket ødela beitemarkene for reinen, og samene som var i mindretall ble fordrevet nordover. (Tønnesen 1979, s. 106ff). Det tyske *bodenregal* fra 1600-tallet innebar at eneveldskongene hadde rett til alt såkalt ubrukt land.

I 1602 slo Karl 9 fast i en forordning at de samiske næringene var de eneste lovlige overfor lappmarksgrensen. Alle samer ble garantert et stort nok område for sin næringsutøvelse. Senere kom det svenske riksstyret fram til at det fantes store områder som ikke ble utnyttet i samenes næringstilpasning. Hjemmel for denne såkalte lappmarkskoloniseringen kom i 1673, og ble kalt lappmarksplakaten. De ubenyttede områdene kunne tjene som eng, beitemark og jaktområder for nybyggerne slik at folketallet kunne økes. Intensjonen var at samer og nybyggere skulle kunne komme overens, fordi de utnyttet ulike næringsnisjer. Samene skulle mest drive med reindrif, mens nybyggerne skulle drive med fehold, jakt og fiske. Årsaken til migrasjonen nordover var overbefolkning, nød og krig. Fisket i havet og elvene virket også forlokkene.

Problemer oppsto snart fordi samene og nybyggernes bruk til dels var overlappende. Begge parter var interessert i de beste fiskevannene og elvene, samt bruk av utmarka. Nybyggernes svedjebruket førte til de største konflikter. Omlag 1700 rapporteres det om uro i Kemi lappmark på grunn av at nybyggerne svidde av skogen, men også samene gikk til sak mot

hverandre fordi det nå ble økt konkurranse om arealene. Brannene gjorde skogene tomme for vilt, ødela reinbeitet, og førte til at samene dro mot nord og vest.

Ønsket om å øke folketallet i nord hadde blant annet sammenheng med bergverksnæringen som gjorde sitt inntog i lappmarkene på 1600-tallet. (Hansen og Olsen 1994, s.292). Denne næringen var avhengig av samenes reintransport. I 1695 kom ny forordning med innskjerpet dyrkningsplikt for nybyggerne og et forbud mot overdrevent svedjebruk. (Hansen og Olsen 2004, s. 297).

De finske lappmarkene var Kemi og delvis Torneå, som indre Finnmark tilhørte før området ble norsk i 1751. Utsjok tilhørte den finske delen av Torneå lappmark. En betydelig del av kirkebyggingen på fra 1600-tallet og framover i nord gjaldt nye sogne- og kapellkirker på nye kirkesteder. På eldre steder dominerte kirkebyggingen på 1700 og 1800-tallet av bygninger som erstattet de gamle, men ikke på de siste koloniserte områdene. Kirkene og kapellene for samer og etter hvert nybyggere kom langs elvedalene og ved innsjøene. Fjellkapellene lå ved flyttveiene til reindriftssamene. (Åman 1991, s.20).

Sammen med kirkene på 1600-tallet kom også de første kirkestedene. Disse små tettstedene ble dominert av kirkebygningen, og rundt denne lå prestegården, kanskje et tinghus, og kirkestuer der «almuen» og borgerne» bodde under kirkehelgene. Oppkomsten av kirkestedene i nord var knyttet til den lutherske enhetskirkens betoning av undervisning og forkynnelse. Den førte til økte krav om deltakelse i gudstjenesten og kateketundervisning. Kirkestedene hadde også merkantile og administrative funksjoner, foruten de religiøse. (Åman 1991, s. 20-21). Handelen ble regulert inn i faste markeder i lappmarkene. Disse institusjonaliserte markedene ble vanligvis lagt til samenes vinterbosteder, der de var mest stasjonære. Kirkelige handlinger, markeder og rettspleie skulle skje til bestemte tider og samlet på et sted der den svenske statsmaktens representanter var til stede. Samene ble pålagt å føre opp kirker, kirkestuer og boder for handelen. Disse utvalgte kirke og markedsstedene kom med få unntak til å fungere som sådanne i mange århundrer fremover, og mange er fortsatt tettsteder med sentrumsfunksjoner.

6.5 Nye forsamlinger og skoler i lappmarkene

I 1747 ble det gjort en omfattende omorganisering i Lappmarkene, med nye forsamlinger, bedre boliger og flere prester. Den finsk lappmarken fikk nå flere nye pastorater. Utsjok

hadde vært anneks under Kautokeino, men ble nå eget pastorat sammen med Enare, under Åbo stift. Den første presten i det nye pastoratet var Anders Hellander, som først var skolemester fra 1742 og deretter prest fra 1747-1757. Han underviste samene på samisk. Ecklesiastikverket i lappmarken anbefalte i 1748 at samisk skulle brukes ved kateketskolen og den offentlige gudstjenesten i Utsjok. Det hadde alt de danske misjonærene gjort som hadde vært i Utsjok mens de norske samene var der med reinhjordene sine deler av vinteren. (Fellman 2 1906, s. 528).

I 1723 kom en forordning om særskilte sameskoler med egne skolemestre ved hver av de sju hovedkirkene i lappmarken, og det ble påbudt å bruke samisk som undervisningsspråk. I 1739 ble Direktion för ecklesiastikverket i Lappmarken opprettet. De skulle ha overoppsyn med kristendomsundervisningen blant samene, sørge for sivilisasjonenes utbredelse, samt reparasjoner på kirker og prestegårder. Andre kunne få stipend for å bo i lappmarken ett år og studere språket, og senere tjenestegjøre der i 10-12 år mot å få komme sørover senere. På denne måten ble det utdannet samiske prester og lærere, flere av de var flinke, ifølge Fellman. Da det var 30 mil til Kautokeino og ikke ordentlig religionsundervisning, ble det bygget et skolehus i 1728 ved kirken i Utsjok, der det skulle foregå undervisning av kateket eller lærer. Først i 1742 kom en skolemester, Anders Hellander, som underviste «allmuen» og forrettet gudstjeneste. Visitasjonsprotokollen fra 1777 omtaler at «Pedagogiet» i Utsjok hadde gjort utmerkede fremskritt. Kateketene var lokale menn, de ble valgt etter flid og sedelighet, og siden de var vokst opp i området kunne de «trosse klimaets hårdhet». Fellman mente forøvrig at barna burde vært på ordentlig skole, som i Finnmark, og ikke få undervisning i teltet, der det foregikk mange andre gjøremål.²³ I 1837 ble det tilsatt en kapellan i pastoratet. Presten i Utsjok var fortsatt eneste prest i et område på 239 kvadratmil.

6.6 Kirkene i Utsjok

I år 1700 ble det bygget kirke i Utsjok – årstallet er innrisset på beslaget til kirkedøren. Kirken var i tre, fikk navnet St. Ulricæ, etter dronning Ulrica Eleonora. Utsjok ble betjent av presten i Kautokeino en gang om året. De kirkelige tjenestene innskrenket seg til gudstjeneste, dåp og begravelser. (Fellman 3 1906, s.246).

²³ Lappene ville ikke gi fra seg sine barn, de hadde en overdriven ømhet for de, mente Fellman. Fellman 2 1906, s. 24-15

Alt i 1770 var kirken med unntak av tilbygget fra 1743-45 så falleferdig at den ikke kunne utbedres. Et nybygg var aldeles nødvendig hadde ikke Utsjok, som var den minste og fattigste forsamlingen i Finland, råd til. Det eneste som måtte gjøres var å senke prestestolen så presten kunne stå oppreist. Det sto ikke noe særlig bedre til med prestens bolig, som lå 150 favner fra kirken. Presteboligen besto av kjøkken og tre rom, alle uten ovner. Veggene var glisne, og snøen kom inn. I 1822 ble prestegården i Utsjok reparert og fikk nye tilbygg. Prestegården lå enslig til, og de 900 personene i pastoratet bodde spredt. Årsaken til at kirken og prestegården ble oppført ved Utsjok-elva og ikke Tanaelva, var at reinbeitet og skogen var best der kirken lå. Reinen måtte finne føde om vinteren da det var gudstjeneste. Kirken var opprinnelig ikke ment til sommerbruk, siden presten befant seg i Kautokeino, 30 mil unna. Men nå som Tanaelvas strender utbygges mer og mer, og fiskerlappene får buskap og blir mer bofaste, hadde det vært bedre om presten bodde ved elva der samene lettere kunne treffe han, mente Fellman. De som driver laksefiske i Tana-elva er ikke avhengige av fisket i Varangerfjorden. I begynnelsen av 1820-årene begynte ”fiskerlappene med fedrift”. Smørprisen steg enormt på grunn av virksomheten ved Alta koppergruver fra 1826, og forbedringer i Finnmarks-handelen. Rundt 1830 var de fleste av ”Tanaelvens lapper” fastboende. (Fellman 1 1906, s.211-212).

6.7 Grenseløse menigheter

Det var få gjøremål for prestene i Utsjok om sommeren, fordi både «fiskerlappene och renlappene» alt i april eller mai dro til Norge for å fiske i Varangerfjorden eller hadde reinen på sommerbeite ved kysten. Siden menigheten var bortreist holdt ikke presten gudstjeneste. Derimot drev han laksefiske i Tanaelva som mange andre i menigheten. Prestens egentlige arbeidstid var om vinteren. Da var det heller ikke så mye å gjøre, men problemet var de lange og svært strevsomme veiene. Den øde strekningen til Enare, dit han måtte reise to ganger i året, var på 15 mil. Reisen foregikk med reinskyss. Fellman holdt i tillegg gudstjeneste i Nuorgam, 5,5 mil nord for Utsjok, ved norskegrensen. Da reineierne kom tilbake om lag 20 november da mørketiden inntraff, ble det flere gjøremål for presten.

Det foregikk både et næringsmessig og geistlig samarbeid med Norge. Presten Deinboll i Vadsø og Fellman i ble enig om at de skulle kunne prekte for hverandres menighet. Dette ble i 1829 stadfestet av myndighetene som et eksempel til etterfølgelse i Lappmarken og Finnmarken. (Fellman 1 1906, s. 109). Deinboll var en tid den eneste presten i Øst-Finnmark i de to prestegjeldene Vadsø og Lebesby, og betjente åtte kirker. Han var i tillegg

stortingsmann, og kunne være borte fra sitt embete i månedsvis. Fellman hadde hørt det bli sagt at ingen vil til Finnmark om de har muligheter for «udkomst der sør». I 1825 var hele Finnmark uten prest. Da Fellman på en av sine reiser til Varanger holdt gudstjeneste og døpte barn i Polmak, den nærmeste norsk bygda ved finskegrensen, hadde det ikke vært prest i herredet på over ett år. Til Polmak kom også folk fra Utsjok. Den norske fogden ville likevel helst at Fellman bare skulle gjøre det nødvendigste på norsk jord. (Fellman 1 1906, s.199).

Gudstjenestene i Utsjok ble likevel besøkt av mange nordmenn. De kom fra Karasjok, fra ulike steder ved Tanaelva, fra Varanger, Laksefjord og Porsanger. Kirkemøtene ble holdt hver 3. eller 4. søndag på grunn av den lange kirkeveien. Møtene varte vanligvis i to dager, og hadde stor oppslutning, men neppe bare på grunn av det religiøse innholdet. Reindriftssamene og samene som mest levde av fiske byttet produkter, skaffet seg arbeid, fikk opplysninger om rømte rein, og mange andre verdslige anliggender. Flyttsamene søkte ofte kirkelig tjeneste på svensk side fordi det passet med flyttemønsteret. I Øst-Finnmark ble det klaget over at samene søkte kirke i Utsjok og ikke Vadsø, der de ikke forsto det norskespråket. Lengre sør søkte også reindriftsamene til svensk side på grunn av flyttemønsteret og markedstiden. (Hansen og Olsen 2004, s.334)

Mens Nord-Finland var tynt befolket, var det langt flere innbyggere ved Varangerfjorden på grunn av det rike fisket. Også språkmessig var det fellesskap. Samene i Utsjok hadde liten nytte av bøker som utkom på samisk i Sverige. Da det svenske samiske Nye testamentet ble utdelt til finske og norske samer i 1817 forsto de ikke hva som sto der. Årsaken var språkforskjellene. Men de samiske bøkene som ble utgitt i Norge ble vel forstått av samene i Utsjok fordi de snakket omtrent samme dialekt.

Fisket i Varangerfjorden utgjorde en viktig del av næringsgrunnlaget for samene i Utsjok og Enare. De hadde drevet med ishavsfiske siden «uråldriga tider» uten at retten var belagt i annet enn gammel hevd. Den norske «kronan» får tiende av fisket, og det må også norske fiskere betale. Såfremt det var flere menn i familien begav en mann fra hvert hus i Utsjok og Enare seg på fiske til Ishavet på siste vinterføre, og kom tilbake til fots i august. Vandringene over grensene var en naturlig og nødvendig ressursutnyttelse.

6.8 Den russiske klosterkolonisasjonen i nord

Det mest kjente klosteret på Kolahalvøyas nordvestlige side er Petsjengaklosteret. Det er omtrent like gammelt som den eldste kirken i Boris Gleb. Ifølge en inskripsjon på korset på taket ble kirken innviet 24.6.1565. Det eneste som står igjen av Trifons bygninger nå er St.Georgs kapell i Neiden. Det er nå Norges minste kirkebygning, på 10 kvm og drøyt to meter under møneåsen). Trifon var ikke prest og aldri leder for klosteret han grunnla, men åndelig leder, og trakk seg tilbake til ødemarken sør for klosteret der han døde i 1583.

I 1556 reiste Trifon til Moskva der han skal ha fått et gavebrev av tsar Ivan IV, kjent som den grusomme. Ifølge brevet skulle klosteret få rett til områdene fra Ora-fjorden i øst til Neiden-fjorden i vest. Havstranden, landet mellom fjordene, alle øyene, elvene, skog, jaktmarker og fiskerettigheter samt herredømme over samene fulgte med. Da den hollandske handelsmannen og geografen Simon von Salingen besøkte klosteret for andre gang i 1572 drev klosteret med fiskeri langs kysten fra Fiskarhalvøya til indre del av Varangerfjorden, hadde skipsbyggeri ved de isfrie munningene av Petsjengafjorden og Pasvikfjorden og drev et stort saltkokeri. (Johnsen 1923, s.84). Med egne båter fraktet munkene sine produkter som salt og fisk, og tok med tilbake mel, voks, tøy og andre varer fra indre deler av Russland. Klosteret hadde også fjøs og store buskaper. Området Petsejnga kloster overtok var en del av det norsk-russiske fellesdistriktet, og klosteret betale skatt til Danmark-Norge (fig. 33).

Samene oppfattet området som sitt. Tsar-brevets ekthet har vært bestridt. I 1920 skal blant annet en russisk forsker, A.J.Andrejev, ha påvist at brevet var en forfalskning. Ivan IVs brev er heller ikke nevnt i Trifons vita fra begynnelsen av 1600-tallet. Det er derfor nærliggende å tro det er en senere konstruksjon. (Sildnes 1997, s.84). Men uavhengig av brevet ekthet ble konsekvensen at klosteret overtok bruksretten til de viktigste ressursene i området. Sammen med handelen på Kvitsjøen fra midten av 1500-tallet gav brevet grunnlaget for klosterets velstand. Klosteret fikk stor betydning på grunn av sin verdslige orientering og store økonomiske virksomhet.

Kristningen og inngripen i samiske jakt og fiskerettigheter førte til konflikter ved mange klostre. Klosteret i Petsjenga hadde etter noen tiår så store områder at de ikke trengte alle, og overlot de dårligste til samene. Samene måtte betale leie for områdene de tidligere var enerådende i. De skal ha klaget til tsaren som tok parti for samene i rettstvistene som oppsto.

Tsaren betraktet trolig seg selv som eier og ville begrense klosterets innflytelse. Måten klosteret skaffet seg rettigheter på var trolig vanlig innen den russiske klosterkolonisasjonen. (Storå 1977, s. 85-86). Dette gjorde samene til en mellomting mellom statsbønder og livegne, mente Vainö Tanner. (Tanner 1929, s.364).

Klosterets velmaktsdager varte bare fram til 1589. Klosteret var ikke befestet, og julaften 1589 angrep et svensk-finsk røvertokt under ledelse av Pekka Vesa klosteret, og drepte 56 munkar og 65 klostertjenere. Et dokument fra kommandanten på Vardøhus festning med rapport om denne hendelsen og navnene på de som ble drept, finnes i det norske riksarkivet. Andre kilder har hevdet at over 200 personer ble drept. Overfallet på klosteret hadde sammenheng med storpolitiske begivenheter. På slutten av 1500-tallet gjorde både den dansk-norske kongen Kristian 4. og de svenske kongene Johan 3. og Karl 9. krav på Kolahalvøya, lappmarkene i indre områder og kystområdene i Finnmark sørover til Tysfjord. Adgang til isfrie havner var avgjørende av kommersielle og strategiske grunner. Russland og Sverige hadde vært mer eller mindre i krig siden 1573 mest på grunn av uenighet om områdene ved Østersjøen. Ishavet (Barentshavet) og Kvitsjø-området var et viktig alternativ til Østersjøen for russerne da de ble utestengt her.

Klosteret i Petsjenga ble forsøkt bygget opp igjen flere ganger, først i Kola innenfor festningsmurene, men det brant ned i 1619 ved et uhell sammen med resten av byen. Senere ble det bygget opp på ny, men fikk aldri den betydning det hadde på 1500-tallet. Klosteret ble nedlagt i 1764 i forbindelse med Katarina 2.'s kirkereformer, som førte til at en tredel av klostrene i Russland ble stengt. Påvirkningen fra kristendommen i samenes samfunnsordning var overfladisk, og samene gikk trolig tilbake til den tradisjonelle samiske levemåten. Den gamle troen sto også fortsatt sterkt. (Tanner 1929, s. 364-365) Noaiden hadde en viktig funksjon, og den samisk religion var en trolig en blanding av kristendom og tradisjonelle trosforestillinger selv om samene var døpt. (Utvik 1985, s.34).

Den vestlig orienterte Peter den store utstedte en spesiell forordning om at det skulle åpnes skoler og hospiter ved pomorklostrene. Det skulle undervises i lesing, skriving og matematikk. Peter omdannet nærmest den ortodokse kirke til en statskirke ved at kirken ble en del av den statlige administrasjonen. Patriarkinstitusjonen fra 1589 ble opphevet i 1700 og erstattet av Den hellige dirigerende synode med tilhold i den nye byen St.Petersburg.

(Egeberg 1997, s.141-142). Peter støttet likevel opp under klostrene ved å gi de nye oppgaver fordi han forsto hvilke viktige statspolitiske oppgaver de ivaretok i Nord-Russland.

Klosteret i Petsjenga drev fortsatt en viss handelsvirksomhet på 1700-tallet. I 1824 og 1867 tok munkene fra Solovki initiativ til å bosette seg på stedet der klosteret ble ødelagt. (Sildnes 1997, s.26). I 1867, da Friis var på reise gjennom Finnmark, Kola-halvøya og Karelen, bodde en landsprest i Petsenga. Samene hadde sin vinterby ved kirken, og samer som bodde vest for Kola og nord for Lovozero – i siidaene Pasvik, Petsjenga og Muotke – sognet til Petsjenga kirke. Det var også en kirke lengre oppe ved elven der Trifon skal ha vært begravet – «temmelig stor, ottekantet og smuk». Kirken ble ansett som svært hellig, og mange valfartet dit. De ble fraktet gratis av samene. (Friis 1871, s.1871). I 1882 ble det gitt tillatelse til å gjenoppbygge klosteret i Petsjenga. Det nye klosteret sto ferdig i 1883, 300 år etter Trifons død. Klosteret ble oppført på stedet der Trifon hadde trukket seg tilbake, et par mil fra det opprinnelige klosteret. (Engelhardt 1899, s.114).

6.9 Økt kirkebygging på 1800-tallet

Det kom nye kirker og prestegjeld i Russland utover 1800-tallet. Russisk lappland (Kola-halvøya og en liten del av Karelen nord for Topozero) var i 1860-årene inndelt i 11 prestegjeld med 12 prester og 17 kirker. I Petsjenga var det en kirke og et kapell, Novozero (Nourtejavre) hadde en kirke, Kola to, Lovozero en, Ponoj en, Pjalitza tre, Varzuga tre, Umba tre, Kandalaks to, Kovda en og Keret en kirke. Prestegjeldene Petsjenga, Lovozero og Nourtejavre var opprettet etter 1857. Ved innsjøen Noutjavre var det oppført en ny «lappekirke», og der bodde en prest som hadde bare samisk menighet. (Friis 1871, s. 213). Da den nye kirken i Boris Gleb sto ferdig i 1874 fikk menigheten en egen prest, Konstantin Sjekoldin, som bodde i Boris Gleb til sin død i 1916. Han var den første og eneste presten ved kirken, og hadde mye kontakt med Norge. Han hadde og undervisning for samene, og fulgte med de til vinterbyene.

Hovedkirker for samene var på Kolahalvøya var Kola, Kandalax og Ponoj. I havnebyen Arkhangelsk som drev omfattende handel på 1800-tallet i pomortida, var det på begynnelsen av 1800-tallet 11 kirker, et kloster, en luthersk-tysk og en engelsk-reformert kirke. Hele Kola-halvøya hørte under Arkhangelsk guvernement og var sete for biskop og guvernør (Fellman 3 1906, s.520). Byen var også utgangspunkt for reisene til Norge. Mens mennene dro på fiske på Murman- eller Finnmarkskysten, fisket kvinnene i Kvitsjøen om sommeren. Fisket var

hovednæring for alle som bodde ved Kvitsjøen, russerne og karelene hadde i tillegg kyr, men ikke samene. (Fellman 3 1906, s.83-84).

De russiske samene var i motsetning til samene i Sverige, Finland og Norge stort sett analfabeter, det var også karelene, ifølge Jacob Fellman, som gjorde en reise i de russiske lappmarkene på 1820-tallet. Kirken drev ikke undervisning, og prestenes kår var mye dårligere enn i Finland, Sverige og Norge. Det var ikke gudstjeneste i hjemmene, prestene hadde ikke fast inntekt, men var avhengig av frivillige gaver, og måtte av og til ta seg daglønnerarbeid hos bøndene. Derfor var de ikke respektert som i de andre lappmarkene, der de ikke behøver kjempe med næringsсорger, ifølge Fellman. De var drikkfeldige og uvitende - til tross for at det tok 14 år å bli prest på grunn av de mange ortodokse sermoniene og teologien som måtte læres på kirkeslavisk. De lærte ikke samisk eller finsk, men samene kunne russisk. Nærmeste kirken fra Boris Gleb var trolig i Kola, og der holdt en stor steinkirke holdt på å bygges, den var halvferdig i 1867, da Friis foretok sin reise i området.

6.10 Russiske kapeller

Foruten kirker ble det også bygget en rekke på kapeller, blant annet i fiskeværene på 1800-tallet. På den 70 mil lange Murman-kysten fra Grense Jakobselv til Ponoj var det 41 fiskevær som ble brukt i fiskesesongen. I de største værene var det kapeller. (Friis 1871, s.259). De fleste og beste fiskevær fantes på den vestlige delen, der det var isfrie havner hele året og klima og topografi som lignet på Finnmarks-kysten. Området mellom Kolafjorden og Ponoj besto av skogløs tundra. 4971 samer, 1956 karelere og 4971 russere bodde på hele Kolahalvøya i 1859. I 1867 var det også 10 norske og 18 finske familier på den nordvestlige delen av Kola-halvøya, og Friis traff på sin reise 19 «lutherske lappefamilier» som søkte kirke i Enare og Sør-Varanger. De skal ha bodde på russisk side også før grensetrekningen i 1826. (Friis 1871, s.170).

Da samene i Boris Gleb ble kristnet oppførte de kapell i vinterbyen fra 1500-tallet. Kapellet var liten og uanselig av laftet tømmer med kors på et av gavlhjørnene, har aldri tårn, og var bygget i to avdelinger med skråtak, det ene litt høyere enn det andre. (Friis 1871, s.294). Omkring kirken var det små tømmerhus, ett for hver familie. En prest fra Petsjenga kom en eller to ganger i året. Samene flyttet til vinterbyen i slutten av desember eller begynnelsen av januar. 6 januar var det en stor religiøs begivenhet i den ortodokse kirke, vannvelsignelsesdagen. Fra 1880-årene bodde presten og klokkeren i vinterbyen, der de

underviste barna og utførte gudstjeneste. (Tanner 1929, s. 110) Slike kapellskoler fantes andre steder i russiske samiske områder. I Øst-Finnmark kom også kombinasjonen skole og kapell vanlig i tynt befolkede områder.

Da geologen B.M.Keilhau i 1827 gjorde en reise gjennom Øst- og Vest-Finnmark så han 20 hus, våningshus, forråds- og redskapsboder i Pasvik samenes vinterby. Han mente våningshusene lignet en «Sæterbod» i Østerdalen eller Gudbrandsdalen, oppført av tykke tømmerstokker og med solid skorstein. (Keilhau 1831, s.45-46). Vinterbyen ble flyttet hvert 10-20 år når det ikke er mer brensel og reinlav igjen i området. Kirken ble demontert og flyttet til det nye vinterbostedet, litt unna de andre husene på grunn av brannfaren. En gudstjeneste innviet kapellet på ny. Så flyttes hus og stabbur av hver enkelt familie.

Foruten kapellet i Boris Gleb og vinterbyen hadde Pasvik-samene hadde et tredje kapell i «sin anden Hovedstation, Pasvig» (Sandhavn), øst for Jarfjorden mot Grense Jakobselv der de var på vårfiske. (Keilhau 1831, s.46). Kirken var liten og uten klokke. I 1744 var det skole i Sandhavn, og dit kom presten fra Kola to ganger i året for å undervise. Amtmann Sommerfeldt nevnte i 1789 da han fikk gjort en «Opmaaling» av fellesdistriktene Neiden, Pasvik og Petsjenga at det 80 år tidligere skal ha stått et kloster i Sandhavn. Amtmannen skrev også at det var russisk geistlig og verdslig jurisdiksjon i siidaene Neiden, Pasvik og Petsjenga. Både Vardøhus festning og Vardø by og Vadsø (som ble by i 1833) var avhengig av disse distriktene for å få brensel, ved. «Jacobs Elven er Markedskielet imellem Peisen og Pasvig», (Johnsen 1923, s.326). På nordsiden av Varangerfjorden kalte man en gang sørsiden av fjorden for russesiden, blant annet på grunn av østsamene som bekjente seg til den russisk-ortodokse tro.

I 1827 var det et «snes» hus i Sandhavn, litt større enn i vinterbyen, fordi disse husene ikke skulle flyttes. Keilhau så mange halvferdige båter som ble laget ferdig her av materialene tatt med fra Pasvik-skogene. Om sommeren dro Pasviksamene lengre inn fjordene for å fiske laks, og da bodde de i gamle. (Keilhau 1831, s.45-46). Laksefisket og sildefiske tilhørte samene, ellers fisket også nordmenn torsk og skøt kobbe i fjordene. (Johnsen 1923, s.215). Pasvik og Neiden-samene tilhørte kommersielt Norge, fortrinnsvis Vardø og Vadsø, mens Petsjengasamene handlet med Russland. Pasvik-samene handlet også med russerne, særlig da pomorskutene begynte å komme for å kjøpe opp fisk i Finnmarksfjordene fra 1740-årene. I

1880-årene hadde Pasvik-samene bare igjen en torvgamme i Sandhavn, husene var overtatt av nordmenn, som også hadde anlagt et handelshus på stedet.

I 1894 ble det kjent at russiske myndigheter ønsket å bygge en kirke i Vardø for de russiske fiskerne og pomorene som holdt til der. Det kom trolig aldri noen offisiell søknad om kirke i Vardø. I tillegg gikk det rykter om at russerne planla en nye kirke i Neiden. (Eriksen og Niemi 1983, s.84-85).

7 Den nasjonale diskurs

De tradisjonelle samiske siida-områdene mistet sitt selvstyre på 1800-tallet. Etableringen av nasjonalstaten førte til at det ble oppløst, og moderniteten kom bidro til at nye samfunn vokste fram. Dette var en villet og bevisst prosess fra det offentliges side, og en minoritetsgruppe ble frarøvet sine rettigheter, skriver Astri Andresen i innledningen til boka *Siida, en som forsvant* (1989). Østsamene ble offer for stormaktspolitikk, tilflytting og økonomisk modernisering, begivenheter de hadde liten innflytelse over. Nasjonalismen og evolusjonismen lå som en overordnet fortolkningsramme over synet på individer og samfunn på 1800-tallet.

Idéen om nasjonen har to ulike utgangspunkt. (Østerrud 1993, s. 19ff). Nasjonen forstått som kulturelt fellesskap stammer fra den tyske romantikken. En gruppe utgjør et folk som har lik historie, kultur, språk m.m. Det er ikke noe man kan velge å være eller ikke, det er objektivt gitt. Nasjonen er en organisme der folk er bundet sammen av jord og blod. Enhet innad og forskjellighet utad i forhold til andre nasjoner er viktig. Begrepsmetaforisk struktureres nasjonen som tre, slekt, individ og med et verdensbilde av sideordnede og likestilte nasjonalstater. En nasjon har unik kultur, historie, helst veldig gammel, typiske landskaper, nasjonal karakter og humor. Den politiske delen av nasjonen som idé stammer fra den franske revolusjonen. Her er fokus på statens institusjonelle oppbygging, på borgernes rettigheter, plikter og selvbestemmelse. Man velger selv hvilken stat man vil tilhøre, og valget er subjektivt. Det kan eksistere stater uten nasjonal fellesskap og omvendt, fellesskapet er politisk, knyttet til statsborgerskap.

På 1800-tallet ble nasjonalstaten mer eller mindre konstruert ved å forene den politiske og kulturelle nasjonen. Etter den kulturelle forståelse av nasjonen er en pakistansk innvandrer med norsk statsborgerskap ikke norsk, fordi hun er av pakistansk herkomst genetisk sett. En

same vil også kunne få problemer med sin «norskhet», om hun ikke snakker norsk og er kulturelt forskjellig fra hva som er sett på som typisk norsk. Den politiske forståelsen av nasjonen er mer tolerant enn den som legger vekt på det kulturelle aspektet i forhold til innvandrere og etniske grupper. En person som kommer fra Pakistan er norsk når hun har fått norsk statsborgerskap.

I henhold til en diskursiv forståelse av nasjonen er det ingen kulturell homogenitet i den enkelte nasjon. Hvilke praksiser som foregår innad i nasjonen er et empirisk spørsmål. Nasjonalstat er en sosial og politisk konstruksjon som kan endres og forsvinne igjen. Verden er konstruert på mange andre måter enn den nasjonale, og kan italesettes eller forstås ut fra andre perspektiver. Folk kan inndeles i andre grupper, på kryss og tvers av nasjonale grenser. Det nasjonale skal reproduseres i konkret praksis for å bestå. Nasjonen er en flytende betegnelse som er åpen for ulike innholdsutfyllinger, som Jørgensen og Philips uttrykker det. Diskurs er kampen om betydningsdannelse. Ingen diskurs kan likevel etableres totalt, selv om de på visse historiske tidspunkter kan virke selvfølgelige og stå uimotsagt. (Jørgen og Philips 1999, s 60). Den nasjonale diskurs er internasjonal og forestillingene om kulturelle og politisk homogene nasjoner praktiseres globalt. Den mest iøynefallende bruken av nasjonal diskurs skjer trolig i nasjonalistiske bevegelser. Et verdensbilde av sideordnede nasjonalstater gjenspeiles blant annet i FN-systemet. Etter at koloniene ble frigjort på 1960 og 1970-tallet består de fortsatt stort sett som nasjonalstater slik de ble konstruert på 1800-tallet.

For å bevise egenart – og overlegenhet – må det lages forestillinger om «de andre» som motbilde. Edward Said har laget en analyse av det han kaller Orientalismen, som er Vestens – Oksidentens – italesettelse av Orienten de siste 200 årene. Orienten fremstilles som tilbakestående, uforanderlig, sløv, lumsk og despotisk. Det gir da et bilde av Vesten som rasjonell, demokratisk og fremtidsrettet, et motbilde til Orienten eller Østen. (Said 1978, s.17 ff). Dette legitimerer kolonialisme og utbytting, og Vesten må senere komme og «ordne opp», slik at «de andre» kan utvikle seg og bli som «oss». Said er for øvrig kritisert for å konstruere en dikotom verden, ved å lage et like ensidig bilde av Vesten som han mener Vesten har laget av Østen.

Nasjonal identitet innholdsutfylles som nevnt gjennom sammenligning med andre. I en konkret analyse ser man da på hvilke forestillinger om ulike nasjonaliteter/grupper som

finnes, og hvilke konsekvenser det får. Forestillingene om ”de andre” og ”oss” kan fungere som en bekreftelse på vår normalitet eller overlegenhet, eller som kritiske motbilder vi bør strebe etter. (Jørgensen og Philips 1999, s. 181.)

7.1 Mens vi sov

Norge var i 1814 blitt en nasjon med indre selvstyre, egne institusjoner som regjering og Storting og ny grunnlov. Unionen med Sverige, og den kulturelle bindingen til Danmark, fremmet imidlertid nasjonalistiske holdninger og ønske om full selvstendighet. Den norske nasjonsbyggingsprosessen dreide seg om å finne seg selv kulturelt, mens det politisk sett handlet om å bygge opp institusjoner, først og fremst av sekulær art, men også den aktive kirkebyggingen i andre halvdel av 1800-tallet kan sees som del av en slik prosess.

Danske embetsmenn var datidens kulturelle og sosiale elite, men bøndene ble en stadig viktigere politisk maktfaktor utover 1800-tallet. Samtidig fikk bonden økt status som representant for det nasjonale, som symbol på det ekte og opprinnelige norske som hadde overlevd «400 årsnatten» under dansk styre. Nasjonen Norge fantes, men den «sov». Den norske *odelsbonden* ble et ideal for eliten i byen. Han var en fri mann, likevel bundet til jorden, av norrøn ætt, hadde bevart sitt språk og var ubesudlet av dansk kultur. Dette konstruerte bondeidealet inkluderte ikke husmennene, og hadde trolig lite med bøndenes opplevelse av egen virkelighet å gjøre. Ivar Aasen konstruerte et nytt *norsk* språk på grunnlag av vestlandske dialekter og målformer i enkelte dalfører som Gudbrandsdalen og Telemark. Interessen for folkeeventyr, sagn, eventyr, folkedrakter og i det hele tatt det rurale Norge, var stor i denne jakten på den norske *opprinnelse*. I en slik opprinnelsesdiskurs var det viktig at opprinnelsen var gammel, og at det norske folk fortrinnsvis var mer betydningsfullt og eldre enn det svenske og danske. De var grener av en norsk oldnordisk hovedstamme. Det norrøne var egentlig det *norske*.

I norsk identitetsbygging var språkvitenskapen og historien de viktigste disiplinene. Språket var bærer av en nasjonal karakter. Historikeren Rudolf Keyser fant ut at opprinnelige norrøne språket var renest i Norge og på Island. De var uten «nogen fremmed Stammes Indblanding». Begrepet stamme ble mye brukt i 1800-tallets fokus på opprinnelse. Keyser prøvde beviset at den norske stammen var gammel, ren og ublandet. «Nordmændene holdt seg i sin fulde Reenhet», mente han. Keyser's teorier gjorde godt for den svake norske nasjonale bevissthet. Neste prosjekt var å finne ut hvor denne folkestammen kom fra. I opprinnelsesdiskurser blir teorier om innvandring viktig. Og da er det vesentlig hvor folk er innvandret fra, hvor

urhjemmet var. Det skulle fortrinnsvis ikke være i øst, der var det «fremmede folkeslag», som samene. Disse «Finnlapper» avviste Keyser som et nomadefolk, de var uten «krigersk kraft» og levde på «det laveste Dannelses-Trin». De hadde heller ikke kapasitet eller evne til egen statsdannelse, eller til å skape en egen nasjon. De tilhørte folkenes barndom, og var sånn sette interessante studieobjekter for å se hvor primitivt man hadde levd før. For å heve samene opp på et høyere nivå måtte de derfor tilegne seg norsk språk og kultur.

Russiske myndigheter drev tilsvarende en «russifiseringspolitikk» der andre språk enn russisk ble forbudt i skoleverket på slutten av 1800-tallet. De første russifiseringsforsøkene gjaldt de *Kaisertreu* minoritene i de baltiske områdene. I 1887 ble russisk offisielt språk i alle statsskolene, og i 1893 ble det kjente universitetet i Dorpat stengt fordi tysk var undervisningsspråket der. I det multietniske imperiet Russland var det et mylder av dialekter. Fransk var hoffets og adelens språk i hovedstaden St. Petersburg, mens tysk ble brukt av adelen i utkantområder av det russiske riket uten at det ble ansett som noe problem på 1700-tallet. I nord var det samisk og karelsk befolkning, begge tilhørte de finsk-ugriske språkgruppene. De fikk i stor grad beholdt både språk og kultur fram til 1880-årene, da den russiske nasjonalismen nådde et høydepunkt og ble offisielle politikk under tsar Aleksander III (1881-1894).

Nasjonalismen hadde oppslutning lenge den ble tsarens offisielle politikk, og blant makthaverne var den lenge omstridt. I 1832 kom grev Sergej Uvarov, senere utdanningsminister, med en offisiell rapport der han gikk inn for at tre prinsipper skulle gjelde i Russland – autokrati (tsaren som selvhersker), ortodoksi og nasjonalisme (*natsionalnost*). Det siste var nytt, og ble foreslått i et føydalt regime der halvparten av innbyggerne var livegne og over halvparten snakket et annet morsmål enn russisk (Anderson 1991, s.86-87). Nasjonalismen var i da en tidlig fase i Russland, og først etter midten av århundret blomstret romantisk og nasjonalistisk litteratur, poesi og malekunst, men som offisielt politisk virkemiddel kom nasjonalismen senere.

Da Finland ble innlemmet i Russland i 1809 beholdt landet en stor innenrikspolitisk frihet, den lutherske religion og svensk som offisielt språk. Russland var ingen enhetlig sentralisert stat, og det var vanlig at områder som ble innlemmet i riket fikk beholde indre selvstyre, som de baltiske landene og Polen. Et eksempel på at Russland ville ha Finland som selvstendig

enhet var etableringen av en ny finsk hovedstad, Helsinki. Der ble det oppført bygninger som ennå i dag huser den finske statsforvaltningen.

Nasjonalismen bredte seg også til Finland, først som en kulturelle reisning. I folkelivsskildringen *Älgskytterne* (1832) og *Fänrik Ståls Sägner* (1848) skapte den svenskspråklige Johan Ludvig Runeberg et idealisert bilde av det fattige, men tapre og arbeidsomme finske folket. Nasjonalsangen «Vårt land» beskrives det vakre landskapet og den finske nasjonalfølelsen. En annen betydningsfull begivenhet for fremveksten av den finske nasjonalismen var Elias Lönnrots nasjonalepos *Kalevala* fra 1835-1836 (endelig utgave i 1849) inspirert av gamle folkesanger og kvad i Karelen der han en tid var lege. Karelen fikk snart status som det finske *urhjemmet*, slik Norge hadde sitt Telemark. Diktningen skulle vise at Finland hadde en egen *historie*, uavhengig av Sverige, og kompenserte for de få historiske minnesmerker landet hadde å vise til. *Kalevala* bidro sterkt til å skape identitetsfølelse hos finske diktere og malere, særlig under nasjonalromantikken – selve «gullalderen» i finsk kunst – mot slutten av århundret. (Matti Klinge 1994, s. 49-59).

Det var i Finland som i Norge en elite, utdannet i utlandet, gjerne svenskspråklige, som ledet an i de første spede forsøkene på å frigjøre Finland fra den russiske politiske dominansen og den svenske kulturelle overmakten. Det ble sagt at svensk var man ikke lenger, russer ville man ikke være, «då återstod endast att vara finne». Fra etter 1850 smeltet den kulturelle og politiske delen av nasjonalistiske bevegelsen i Finland sammen. Mot slutten av århundret ble nasjonalismen stadig mer politisk med den høyreorienterte lappobevegelsen og ideene om et Stor-Finland. Landområdet skulle utvides med de «egentlige» finske områdene – «de efterblevna finsk-ugriske stammar» – som den russiske delen av Karelen. Også Finnmark kunne sees på som et finsk område. I nord var det viktig for Finland å få adgang til havet, det var bare to mil igjen til Varangerfjorden fra Utsjok-området. Høyreorienterte aviser og tidsskifter som sympatiserte med fennomanene skrev at nordmennene undertrykket kvenene i nord. Oppfatningen av en aggressiv ekspansjonstrang blant annet i nord gjorde at myndighetene fryktet den «finske fare», og satte i verk flere fornuksmessige tiltak av både ideologiske og strategiske grunner mot de finske innflytterne. Læstadianske predikanter fra Finland utsatt for en viss overvåkning, fordi norske myndigheter mente de drev med finsk agitasjon ved siden av den religiøse forkynnelsen. (Eriksen og Niemi 1983, s.33-34)

7.2 Nasjonalismen – en kultur, en stat

Ernest Gellner mener det han kaller det nasjonalistiske imperativ – en stat, en kultur, fører til både politisk og kulturell standardisering. (Gellner 1998, s.64)

De «politiske» nasjonene Frankrike, Storbritannia og USA har alle formet et kulturelt og nasjonalt fellesskap gjennom en bevisst og aktiv intern standardisering av kulturen.

I Russland, Øst-Europa og på Balkan har statssystemet lenge gått på tvers av og innenfor kulturområdet. Det kan skape vanskelige grensekonflikter når språk og kulturgrenser i land med etnisk blandet befolkning ikke følger statsgrensene. Imidlertid er det et komplisert forhold mellom et statsborgerlig og et kulturelt-etnisk nasjonsbegrep. I praksis befinner de fleste nasjonene seg i spenningsfeltet mellom disse, og «rene» typer finnes ikke. (Østerrud 1994, s.21-22).

Nasjonen, eller nasjonalstaten, på 1800-tallet ble konstruert i en spesifikk historisk og sosial kontekst. Den knyttes vanligvis til fremveksten av moderniteten – industrialiseringen - på 1800-tallet. Nasjoner er produkter av en bestemt historisk kobling av kultur og sosial organisasjon, de er verken evige eller ontologisk grunnleggende. Etnisk nasjonalisme er bare en av mange måter å føle tilhørighet på. Kultur og sosial organisering er derimot universelle og tidløse fenomener, stater og nasjonalismer er det ikke.

Nasjonalister tror staten er en universell institusjon i menneskesamfunnet, men verken stater eller nasjoner er universelle. (Gellner 1998, s.20). Han mener nasjonalistene bringer antakelsen om nasjonalismens universalitet i overensstemmelse med dens utstrakte empiriske fravær, spesielt i fortiden, ved å hevde at den faktisk var der, men bare sov.

Benedict Anderson er kjent for begrepet «de forestilte fellesskap». (Anderson 1991, s.32 ff). Nasjonen er altså en forestilt enhet, fordi vi ikke kan kjenne alle personer i et samfunn, i hvert fall ikke i et større moderne samfunn. Det betyr ikke fellesskapet ikke finnes, men det er på en måte konstruert. Sør-Varanger ble konstruert som en nye geografi etter 1926, og det krevde hardt diskursivt arbeid, og blant annet kirkebygging for å få dette området til å oppleves som norsk, både kulturelt og geografisk.

8 Avslutning

«Urett i lang tid blir til slutt til rett», skriver Stein Tønnesen i sin bok om de omstridte eiendomsforholdene i Finnmark.²⁴ Han beskriver særlig behandlingen av Neiden-samene som et grått kapitell i norsk rettshistorie (Tønnesen 1979 s 33, 123). De mistet i likhet med Pasvik samene halve siida-området som lå i Enare da grensen ble trukket mellom Russland og Norge i 1826. I nordområdene var det få eller ingen skriftlig dokumentasjon på eiendomsrett, eiendomsretten eller bruksretten av kollektiv, og ikke nødvendig å ha en positiv bekreftelse på før nye befolkningsgrupper kom til området og la press på ressursene. Områdenes strategiske plassering mellom flere stater, de rike ressursene og isfrie havner gjorde de spredt bebodde områdene attraktive. Kirke- og klosterbyggingen fra middelalderen og fram til utpå 1900-tallet – Eriksen og Niemi mener den kulturelle befestningen varte helt fram til 1940 – førte til store endringer og utfordringer for den lokale befolkningen. Samene ble i mindretall i sine tradisjonelle områder både i Norge, Finland og Russland, og for Pasviksamene sin del ble de flyttet til et annet område i et annet land.

Kirkene som ble bygget i østsamenes gamle områder i Grense Jakobselv og Boris Gleb står nå der ganske ensomme på grunnfjellet eller på elvebredden i bjørkeskogen ved Pasvikelva. De gamle kirkestuene i Utsjok er ikke i bruk og kirken ligger for seg selv utenfor sentrum, som minner fra en forgangen tid. Fortsatt ligger de godt synlig i terrenget, men deres funksjon som territorielle markører i grenseland er kanskje over?

²⁴ De Statens uklare eiendomsrett i forhold til tradisjonelle lokale rettigheter og bruk av utmarka eller almenningene resulterte i oppnevningen av Finnmarkseiendommen i 2007, der Fylkestinget og Sametinget sammen bestemmer over 96 % av grunnen i Finnmark

Litteraturliste

- Anderson, Benedict: *Imagined communities*. London 1991
- Andersen, Astri: Sii'daen som forsvant. Østsamene i Pasvik etter den norsk-russiske grensetrekningen i 1826. Kirkenes 1989
- Auty, Robert og Obolensky, Dimitri (red): *An introduction to russian art and culture*. Cambrigde 1980
- Bratrein, Håvard Dahl: "Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder". I *Håløygminne*, hefte 1 Harstad 1970
- Egeberg, Erik: *Russisk tro og tanke*. Tromsø 1997
- Eldal, Jens Christian: *Kirker i Norge. Med historiske forbilder*. 1800-tallet. Bd 3. Oslo 2002
- Engelhardt, Aleksander Platonovich: *A Russian Province of the North*. Westminster 1899
- Eriksen, Knut Einar og Niemi, Einar: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860-1940*. Oslo, Bergen, Tromsø 1981
- Friis, Jens Andreas: *En sommer i Finnmarken*, Fellman, Jakob 1-4: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken*. Helsingfors 1906
- Russisk Lapland og Nordkarelen. Skildringer av land og folk*. Christiania 1871
- Galschiødt, Ernst: *Fra Sør-Varanger prestegjeld 100 år*. Kirkenes 1965
- Gellner, Ernest: *Nasjonalisme*. Oslo 1998
- Hage, Ingebjørg: *Grosch- kirker i Nord-Norge. Lokale ønsker og sentral styring*. I Årbok 2001 Fortidsminneforeningen. Oslo 2001
- Hansen, Lars Ivar og Olsen, Bjørnar: *Samenes historie fram til 1750*. 2 utg. Oslo 2004
- Hamilton, George Heard: *The art and architecture of Russia*. 3 utg. London 1983
- Johnsen, Oscar Albert: *Finnmarkens politiske historie*. Aktmæssig fremstillet. Kristiania 1923
- Jørgensen, Marianne Winter og Philips, Louise: *Diskursanalyse som teori og metode*. Roskilde 1999
- Keilhau, B. M.: *Reise i Øst- og Vest-Finnmarken*. Christiania 1831
- Klinge, Matti: *Blick på Finlands historia*. Keuru 1994
- Knapas, Marja Terttu: "Världens nordligaste Pantheon. Et forslag til Utsjoki kyrka i finska Lapland". *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie*. Arne Berg, Elisabeth Elster, Erla Bergendahl Hohler, Hans Emil Lidén, Ola Storsletten, Stephan Tschudi Madsen (red). Øvre Ervik 1993
- le Maire, Mads: *Fra Sydvaranger*. Kirkenes 1982
- Neuman, Iver B.: *Mening, materialitet, makt: En innføring i diskursanalyse*. Oslo 2001

Norman, Edward: *The house of God. Church architecture, style and history.* London 1990

Opolovnikov, Alexander og Opolovnikov, Yelena: *The wooden architecture of Russia. Houses, fortifications, churches.* London 1989

Pedersen, Steinar: "Bruk av land og vann i Finnmark inntil første verdenskrig". *I Bruk av land og vann i Finnmark i historisk perspektiv. Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* Norges offentlige utredninger. (NOU 1994). Oslo 1994

Pedersen, Steinar: *Lappekodisillen i nord 1751-1859. Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grensesperring og samisk ulykke.* Diedut 3/2008. Kautokeino 2008

Randa, Rolf: "Norsk kolonisering av det nye landet". *Sør-Varanger 1826-1906 fra fellesdistrikt til lokalforvaltning.* Kirkenes 2003

Said, Edward: *Orientalism. Western Conceptions of the Orient.* Harmondsworth 1978

Sildnes, Unni: *En ortodoks helgen i russisk og norsk tradisjon.* Tromsø 1997

Sjaljapin, Sergej: "Den russiske ortodokse kirkes rolle i kristingen av folkene i den arktiske sone (19. Årh.)". I Nielsen, Jens Petter og Opeide, Gunnar (red): *Den menneskelige dimensjon i nordområdene.* Arkangelsk 1994

Steen, Adolf: *Kautokeino gamle kirke.* Trondheim 1969

Storå, Nils: "De ryska klostren och Kola-samernas rätt til jakt og fiske". I Bergsland, Knut (red): *Samene og sameområdenes stilling historisk belyst.* Oslo 1977

Sæther, Arne E.: *Kirken som bygg og bilde. Rom og liturgi ved et tusenårsskifte.* 2 utg. Asker 2001

Tanner, Vainö: *Antropologogeografiske studier innom Petsamo-området.* I Skolt-lapparna. *Fennia* vol. 49 (4). Helsingfors 1929

Torbjørnsen, Arne: *Kong Oscar II kapell. Glimt fra Grense-Jakobselvs historie.* Kirkenes 1991

Trædal, Vidar: *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800.* Tromsø 2008

Tønnesen, Sverre: *Retten til jorden i Finnmark.* 2. utg. Oslo, Bergen, Tromsø 1979

Torbjørnsen, Arne: *Kong Oscar II kapell. Glimt fra Grense Jakobselv historie.* Kirkenes 1991

Utvik, Unni K.: *Kolasamene. Fra tsarens undersåtter til sovjetiske borgere.* Bergen 1985

Wessel, Andreas B.: *Fra vor grændse mot Russland.* 2.utg. Kirkenes 1979

Wickberg, Nils Erik: *Bygnadskonst i Finland.* Helsingfors 1959

Wikan, Steinar: *Kola grenselandet i øst.* Oslo 2009

Wikan, Steinar: "Grenseoppgangen i 1826". *Sør-Varanger 1826-1906 fra fellesdistrikt til lokalforvaltning.* Kirkenes 2003

Østerud, Øyvind: *Hva er nasjonalisme?* Oslo 1994

Åman, Anders: "Övre Norrlands kyrkor – deres konsthistoria och geografi." Red: Åman, Anders og Järnfeldt-Carlsson, Martha. *Bebyggelseshistorisk tidskrift. Övre Norrlands kyrkor.* Nr 22 1991. Stockholm 1991

Billedliste

Bildekatalog

1879-1880 N. 65.

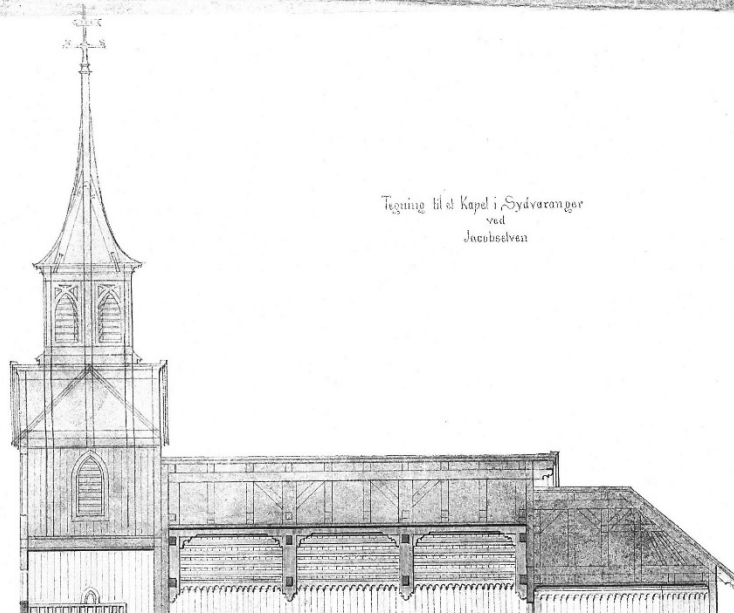
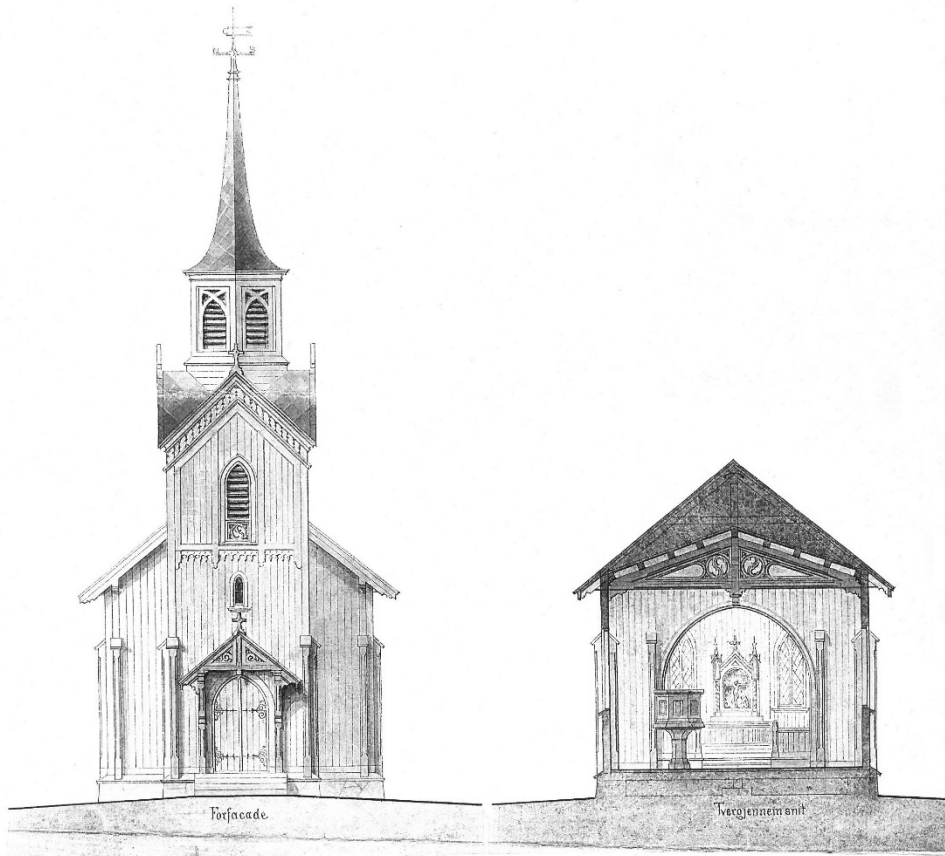

Fig.1: Jacob Wilhelm Nordan tegning for trekirke i Grense Jakobselv.

Fig. 2: Oscar II kapell i Grense Jakobselv. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

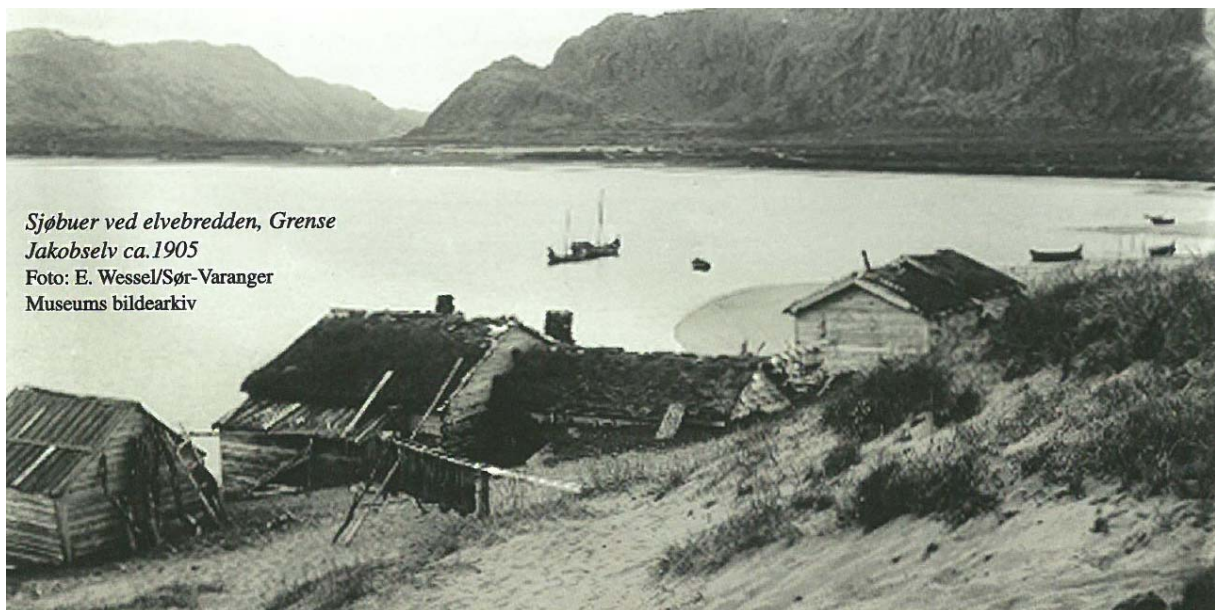

Fig. 3: Sjøbuer ved elvebredden, Grense Jakobselv cirka 1905. Foto: E. Wessel foto fra russisk side)

Fig. 4: Oscar II kapell står rett på grunnfjellet. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 5: Oscar II kapell. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 6: Oscar II kapell. Inngangsparti. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 7: Oscar II kapell. Skipet og koret. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 8: Oscar II kapell. Detalj, tak. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 9: Oscar II kapell. Kor og altertavle. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 10: Oscar II kapell. Minnetavle med samisk tekst. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 11: Oscar II kapell. Hvitkalket fra 1883-1969. Foto: Svein H. Sørensen.

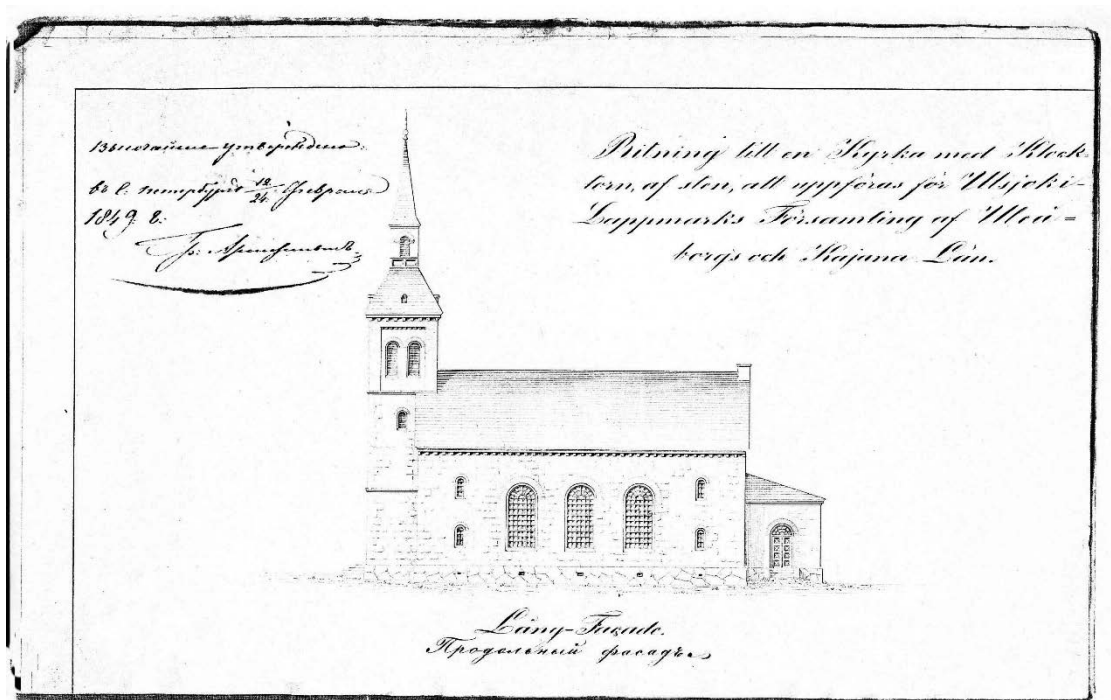

Fig. 12: Utsjok kirke. Tegning Ernst Bernhard Lohrmann.

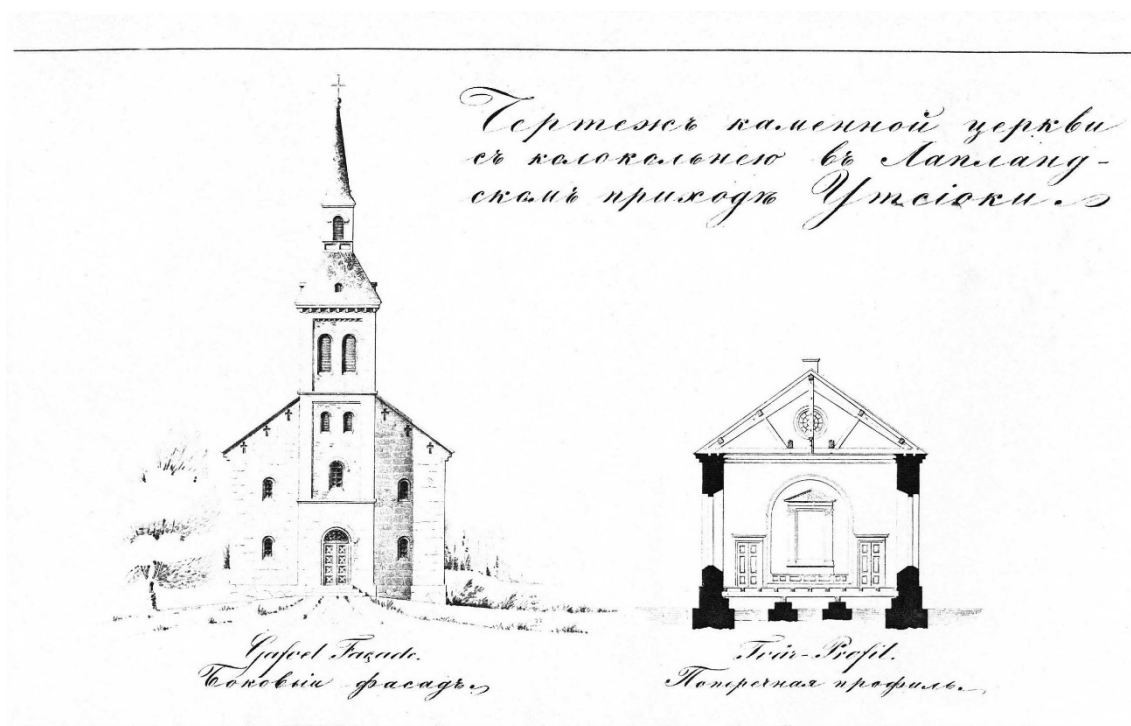

Fig. 13: Utsjok kirke. Tegning Ernst Bernhard Lohrmann.

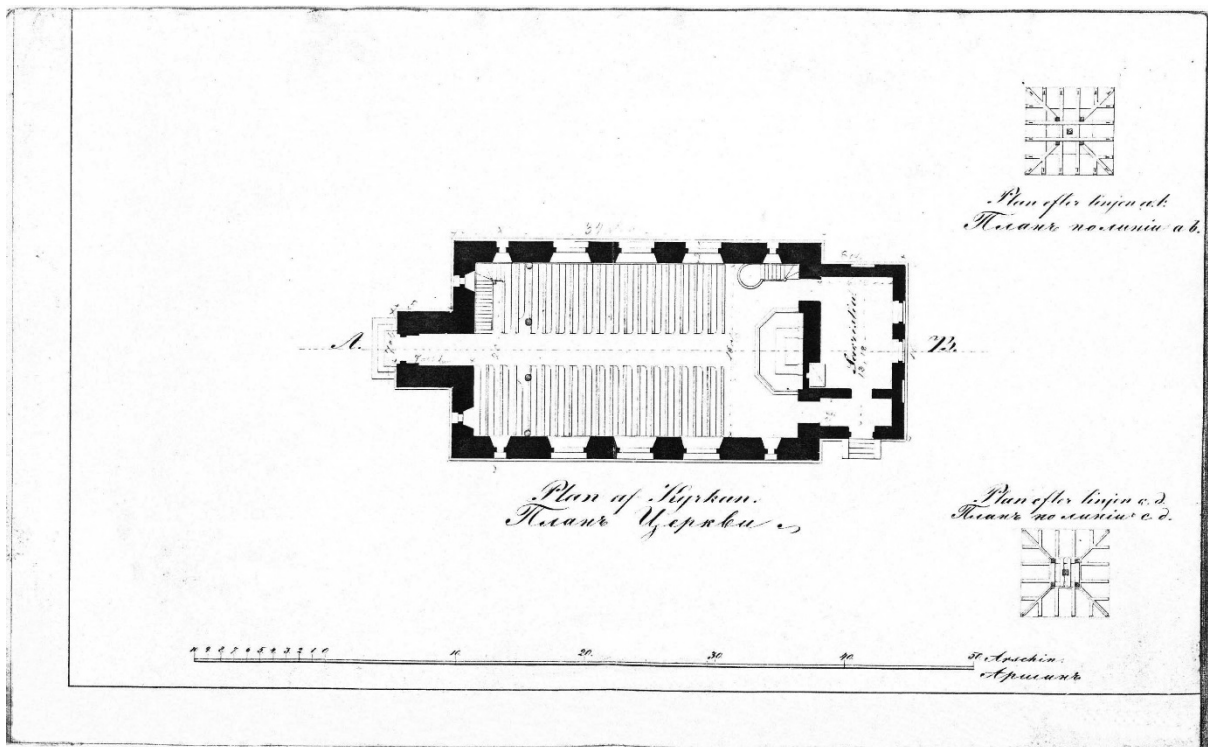

Fig. 14: Utsjok kirke. Grunnplan. Tegning Ernst Bernhard Lohrmann.

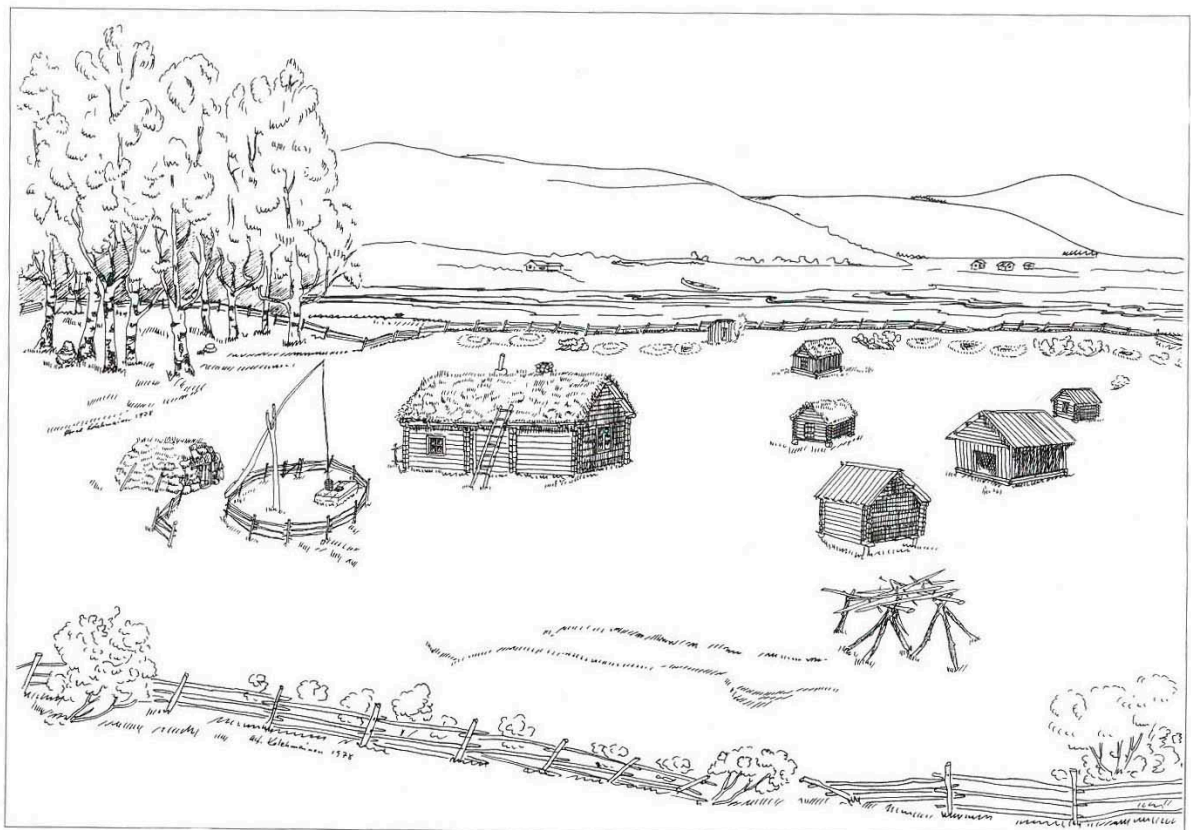

Fig. 15: Kirkestuene i Utsjok.

Fig. 16: Prestegården i Utsjok. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 17: Utsjok kirke. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 18: Utsjok kirke. Sakristiet. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 19: Utsjok kirke. Vinduer ved langvegg. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

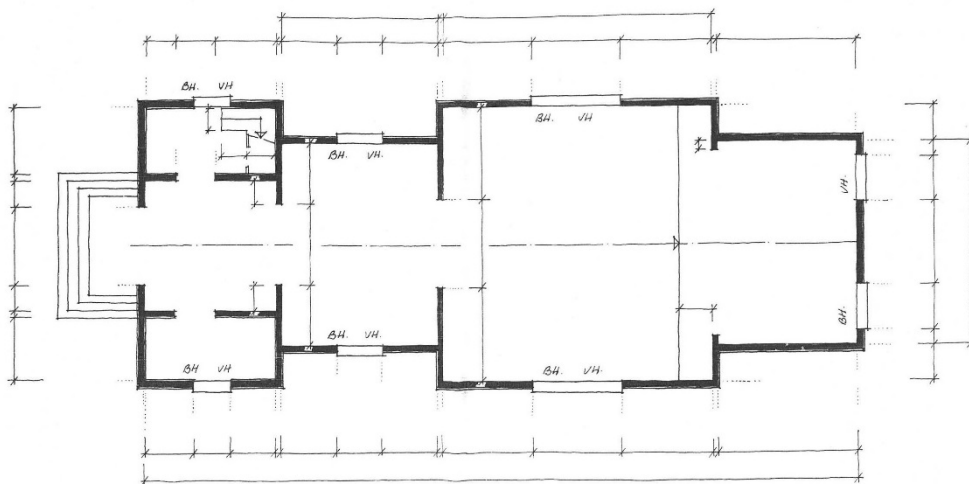
Fig. 20: Utsjok kirke. Inngangsparti. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 21: Utsjok kirke. Skipet og korparti. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 22: Utsjok kirke. Prekestol. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

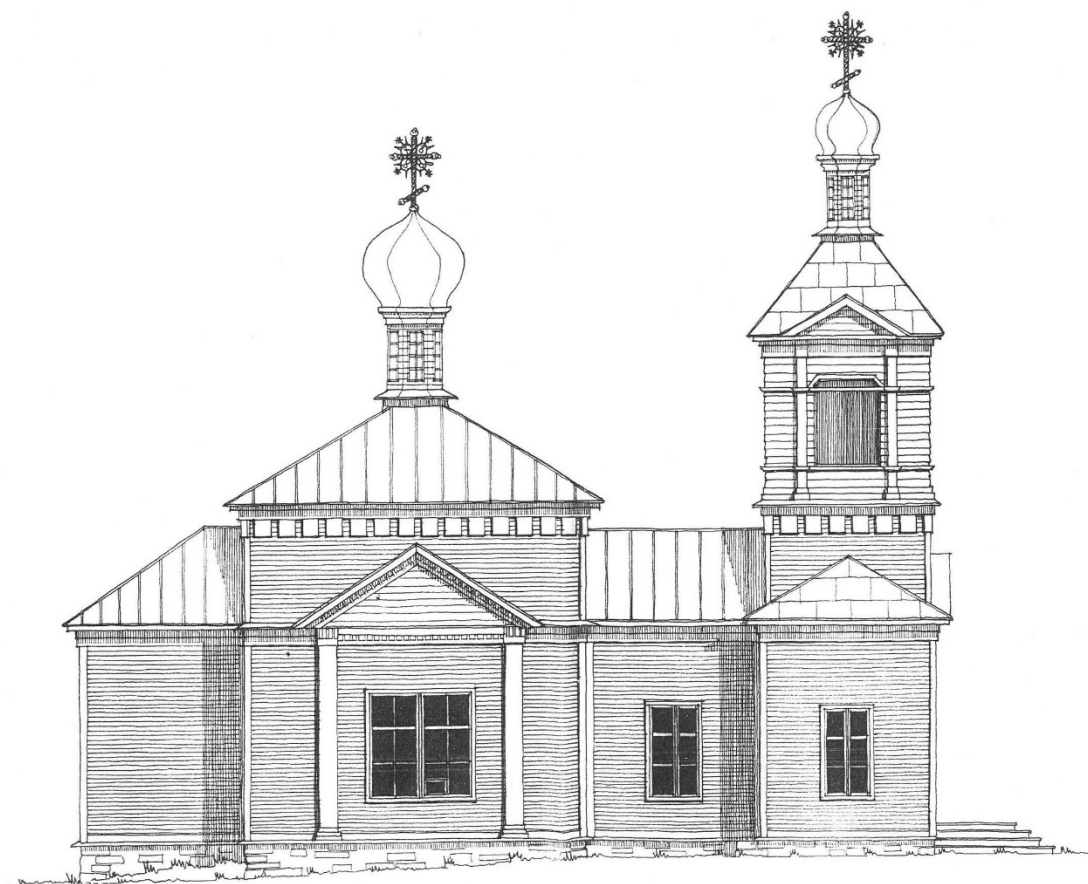

БОРИСА ГЛЕБА ЦЕРКОВА · ПЛАН
Boris Gleb kirken - plan

Fig. 23: Boris Gleb. Grunnplan. Tegning: Tore Poppe.

Fig. 24: Boris Gleb kirke. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

ЦЕРКОВЬ БОРИСА И ГЛЕБА *Tore Poppe - 91.*

Fig. 25: Boris Gleb. Tegning: Tore Poppe.

Fig. 26: Boris Gleb. Langside med tårn. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 27: Boris Gleb. Gudstjeneste i 2003. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

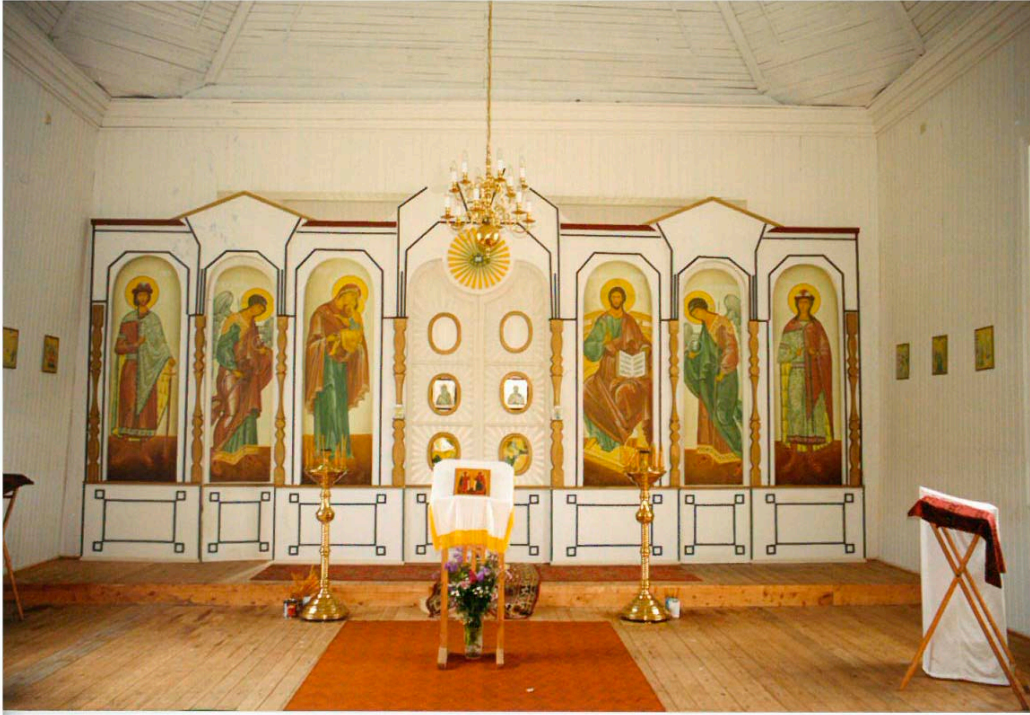

Fig. 28: Boris Gleb. Ikonostasveggen. Foto: Silvana Elisabeth W. Granlien

Fig. 29: Stedet Boris Gleb med kirkene, prestegården og østsamenes tømmerhus. Foto: Magnor Nielsen.

Fig. 30: Boris Gleb 1874. Foto: W.J.O. Grant.

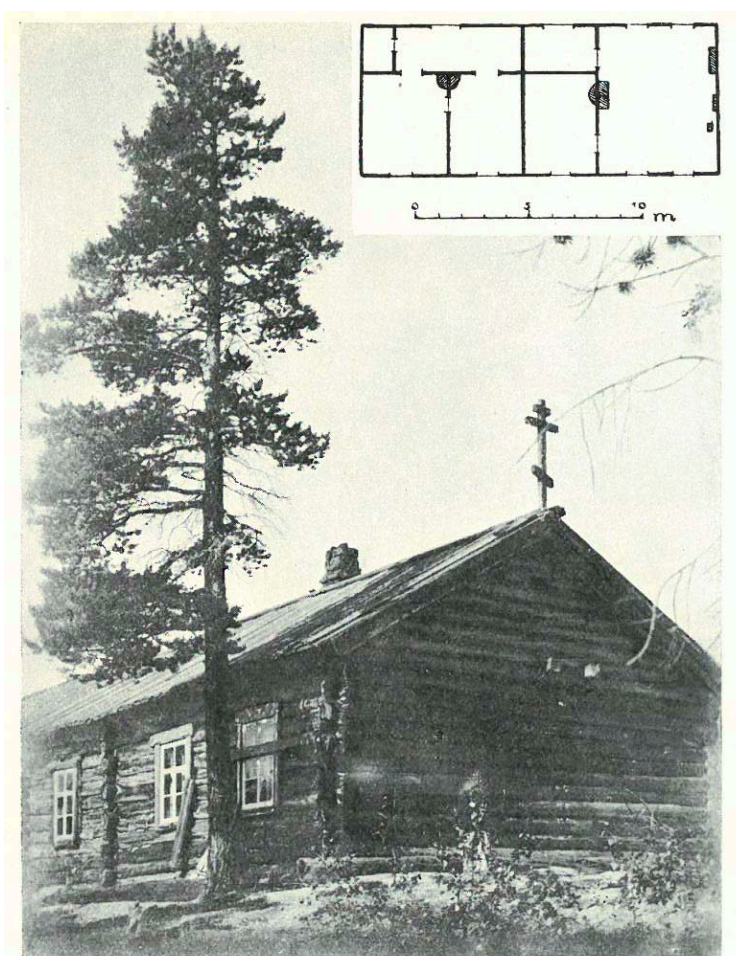

Fig. 31: Kirke og skolebygning i en av Pasviksamenes vinterbyer. Foto: Vainö Tanner 1926.

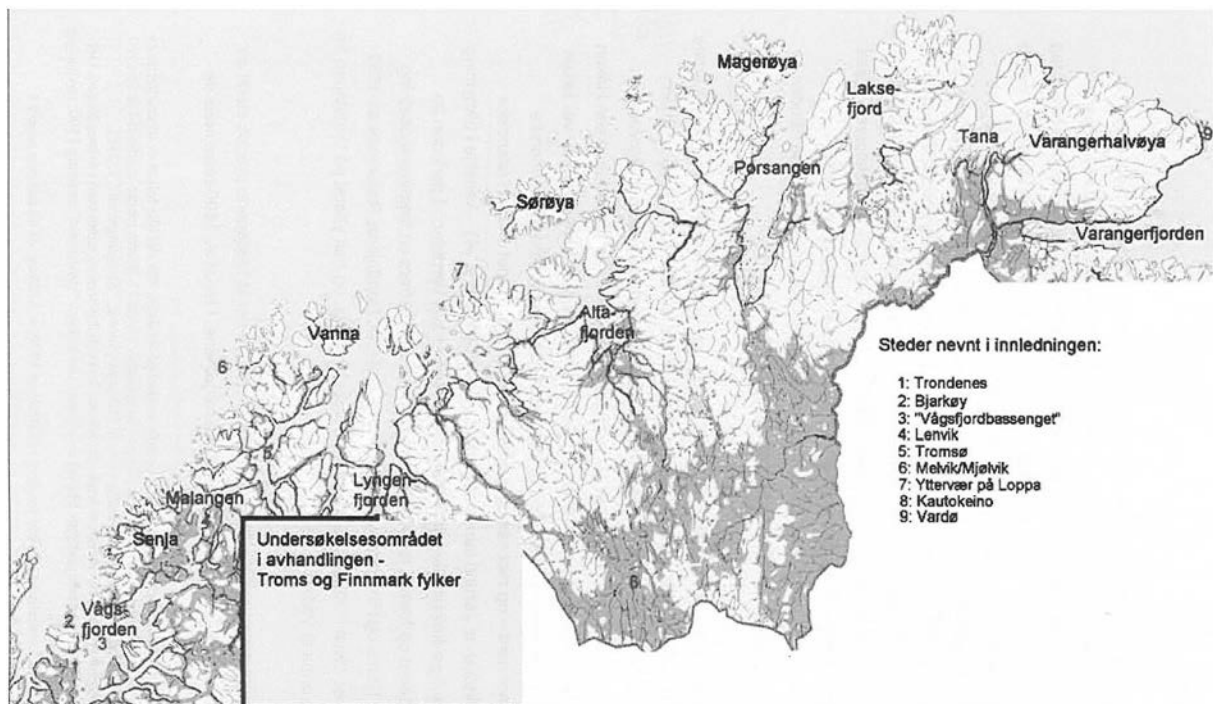

Fig. 32: Kirkesteder i Troms og Finnmark. Etter Vidar Trædal.

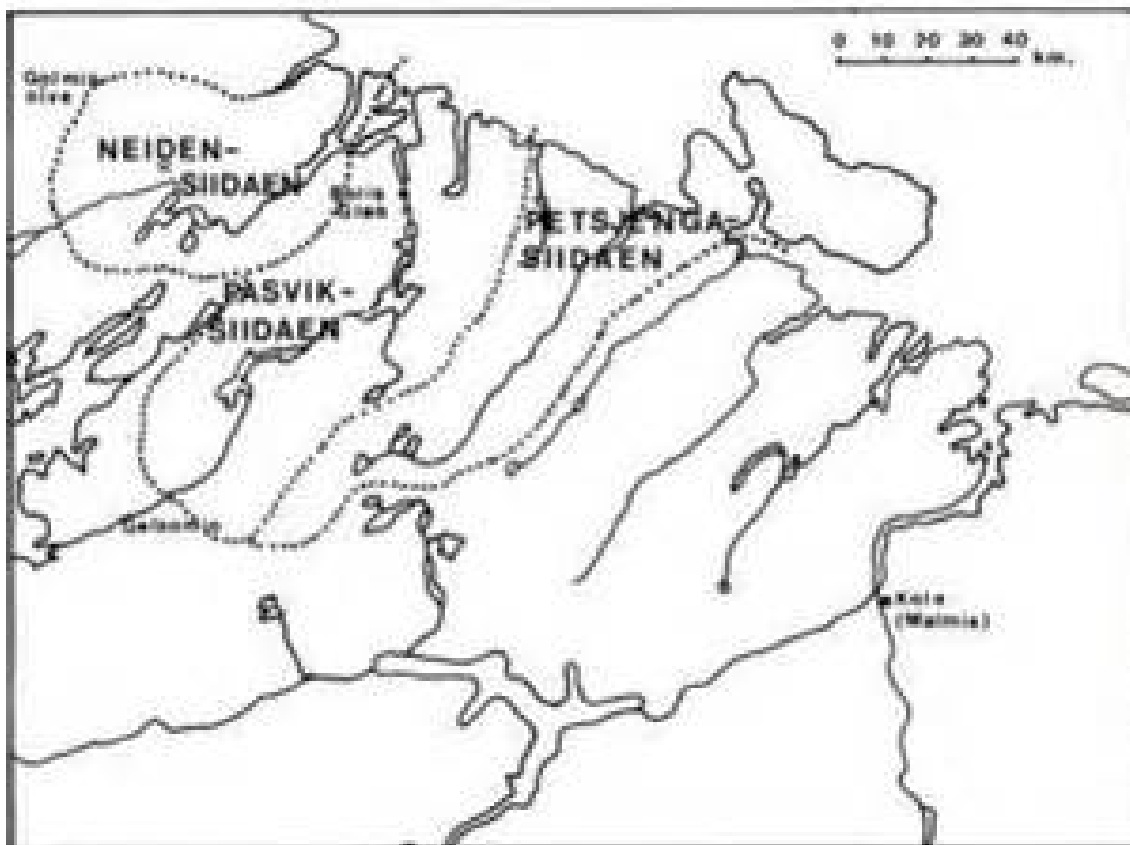

Fig. 33: Kart over østsamiske siidaområder.